

С(Караг) 2
473

Караг. 1625

413

**ЁМЮР
ТАНЫШЛАНЫ
САГЪЫНЫУ**

ОРУСЛАНЫ АМИНАТ

ОРУСЛАНЫ АМИНАТ

**ЕМИОР
ТАНЫШЛАШЫ
САГЪЫШЫУ**

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ
БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК — 1975

С (Карач.) 2

У 73

Карач. 1625

У—37 Урусова А. **Мои современники.** Кара-чаево-Черкесское отделение Ставропольско-го книжного издательства, Черкесск, 1975.

128 с.

О своих современниках—первых деятелях литературы и искусства Карачая пишет автор в этой книге. Идея дружбы и братства народов Карачаево-Черкесии, борьба с пережитками прошлого проходят через всю книгу.

С (карач) 2

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1975.

А Л С Е З

Бу китабда сагъынылгъанла, областны газетин, басмасын къуруарча, билими, сынамы болгъан адамла эдиле. Джашауну кыйынын, зауугъун да халкъ бла биргелей кѳрген, халал урунуугъа кесин берген фахмулу адам джамагъатны къачын кѳрлюкдю, анга игилик излей да билликди. Аллай адамла болуб къошулгъан эдиле джангы дуня къураугъа: окъуусузлукъну къоратыугъа, колхозланы къураугъа, душманлагъа къаршчылыкъ этиуге, элдеде этиллик ишлени толтуруугъа, областны басмасын, суратлау литературасын, музыкасын къураугъа Тамбий улу Ислам, Къаракет улу Исса, Биджи улу Асхат, Аппа улу Хасан, Ёртен улу Азрет, Байкъул улу Даут, Кипке улу Мухаммаг, Орус улу Махамет бла Исхакъ, Хубий улу Ислам, Гербек улу Али-Солтан.

Сейирлик закый джашла кыйын джыллада алда бола билдиле, кеслерини билимлерин ёсдюрюле, халкъда болмагъан затланы болдурдула, джетген кюн Ата джуртну кѳкюреклери бла сакъладыла. Хубий улу Исламны тамада сыйын кѳргенден сора да, ол толтургъан ишни уллулугъун билиб, анга да бир тюрлю бир энчи орун берирге тыйыншлы кѳреме. Таб атын кѳб чайнаргъа да тартынама, аны багъалы кѳргенден. Онбир адам-

ны юсюнден джазылгъанды бу китаб. Бири да джокъду къатыбызда. Барысы къорагъандыла джашаудан, джазар китабларын джазмай, согъар тартуларын сокъмай.

Аланы джашауда толтургъан, джюрютген ишлерин алыб айтсакъ, атларын ёлюмсюзге тергерчады.

Джазмасыз къалыб тургъан Къарачайны джазмалы, басмалы, окъуулу этер ючюн, не джаны бла да культурасын ёсдюрю ючюн, таза джюрек талпыулары бла къыйын ишлени бардыргъанланы, литератураны, музыканы биринчи атламларын этдиргенлени атларын ёмюрледе унутулмазча, тыйыншы орунда тутта билмеклик сыйлы борчланы бириди.

Сагъынылгъанланы барысы бла, къысха таныш неда джууукъ болгъан бла къалмай, кёбюсю бла бирге ишлегеним да, барысыны ата юйюмде, кссимде да юйлю болуб туруулары аланы, тыш къарамларындан сора да, къылыкъларын, халилерин, тутхан джолларын, иннетлерин манга ачыкъ этгенди. Аланы юслеринден билгеними эсимде толу туталмай джунчусам да, кеслерин арну билеме.

Эсге тюшюрюю тынч болмагъанын бу китабны юсюнде сездим.

Озгъан ёмюрню да, багъалы адамланы да сагъыныу джюрекини таламай къыймайды. Алай болса да, аланы юслеринден аз да джангы зат айтырча, билинмей тургъанны билдирирча болсам, борчум толгъанча кёрлюкме.

Хар бирини юсюнден сёзню башха бардырсам да, сагъынылгъанла джашауда, иште да бир-бири бла байланыб тургъанлары себебли, бирини юсюнден айтылгъан хапарда бирсини сагъынылгъаны да болады.

Къыйыныма багъа кесерик окъуучуду. Насыб болсаны разылыгъын табарма.

Автор.

ХУБИЙЛАНЫ АБУЛКЕРИМНИ ДЖАШЫ ИСЛАМ (КЪАРАЧАЙЛЫ)

Ислам Къарачайлы... кёб затны эсге тюшюреди бу ат. Кюнле, айла, джылла баргъан машинаны туурасында телефон столбала, чаба келиб, ташайгъанча бола, адамны ёмюрю да алайды.

Джамагъатха керти къуллукъ этер иннетде билими, фахмусун, саулай да кесин ол ишге бергенлени ёмюр къычырымлары бирча къайдан болсунла. Ала, муратларына джетер ючюн, тик къаяны, къызыу отну, къобуб келген уллу сууну ичи бла ётерге да артха турмайдыла.

Гитче халкъны тауларында бурун биринчи орналгъан Къартджурт элде ол туугъан кюн ким билаллыкъ эди аны ёмюрюнде атлар джолун, тутар иннетин. джетер джерин?

Исламны биринчи кёргеним сабий заманымда Огъары Тебердиде болгъанды. Школну межамында юйдегиси бла джашаб тургъан Данил деб, таулулача кийинген хуртта орус устаз бизге джюрюучен эди. Юсюнде джез тиймели кители, кенгбучхакъ кёнчеги, башында алаша бухар бёркю бла Хубий улу Ислам да, Данил да, атамы биргесине келиб, къонакъ юйге киргенлеринде, «Абулкеримни джашыды» дегенден ары сёз айырмагъан эдим.

1922 джыл, юйдегибиз бла барыб, Баталнашинскеге тюшгенлей, кимден да алгъа Къочхар улу Нурчюк бла Ислам келген эдиле хошкелдиге. Нурчюк анама къарнаш эди. Ислам а юйдегиге шохлукъ бла келген эди. 1920 джылдан башлаб, 1922 джыл Къарачай-Черкес автоном область къуралгъынчы, Нарсанада Къарачай ревкомда атам бла бирге ишлегенди.

Областны «Горская жизнь» газетине редактор болгъанында, бир-бирледе къагъытларын алыб келиб, адам ишин бёлдюрмезча, энчи олтуруб, газетни макетин, не да баш материалларын хазырлаб кетгени бола эди. (Атам ол кёзюуде оргбюрода ишлей эди). Залда адам джюрюйдю деб, джашчыкъла джатыучу отоугъа тегерек столчукъ джарашдырылыб, шиндиклеге да артыкъ къагъытларын къалаб, шыккыртсыз ишлей эди Ислам. Аны тынгысыз эгмез ючюн, аллай кюнде тауушсуз джюрюрге кюреше эдик. Кеси сынамагъан билмезча эди Исламны ауур джюгюн. Адетинде джаза билген сандан бир, бютеу басмаланныкъ затны баидаи аякъ кеси къолу бла джарашдырыгъа керек бола эди. Класс кюреш къаты бара, чоларакъ сёзню сезгенлей, аны кёлтюрюкле кёб. Къарачай газет чыгъыб башлагъанында, ол да бир тюрлю къыйын болду. Исси кюн суусабларын къандырыр ючюн, къум тюзде джерни къазыб, кёзлөу ачаргъа дыгалас этгенча эди Исламны да, башха алчы адамланы да къарачай халкъгъа басма къууаргъа кюрешмекликлери.

1923 джылда басма керени бла Тифлистен келген уста Расулов Алаверди араб шрифт бла газет чыгъаруугъа талай адамны юретди. Халкёч улу Абулкерим, Орус улу Осман, Къайсын улу Ахмат, дагъыла башхала бар эдиле аланы ичинде.

Къарачай газет энчи чыгъыб башлагъынчы, областда чыккъан «Горская жизнь» газетде бериле эди орун

къарачай тилде араб харифле бла джазылган затланы басмаларга.

Мычыргъа болмай эди. Область къуралгъандан арысында миллетни кесини политика ангысын, культураны ёсдюрюр джанындан ишлерге керек эди.

1924 джылны къачында «Таулу джашау» газетни биринчи номери чыкъгъанында, асыры къууаннгандан кёзлерине джыламукъ ура: «Ма энди сууну аллы бошланды», деб джарыгъанлары сейир тюл эди джамагъатны джарсыуун билген адамланы.

«Интернациональны» къарачай тилге биринчи кёчюрген атам эди. Аны басмаланнганы да ол кёзюуледе эди. Эсимдеди Исламны, атамы, Акъбай улу Исмаилчы, Батча улу Маматны, газетге къараб, «Интернациональны» къарачайча джырлаб кёргенлери да, аз тюрленир керкли болгъанын айтханлары да.

Адамны юй турмушу, кёрген, сынагъан, окъугъан заты, къысха танышлары, тенглери, тутхан иннети, иши—барысы аны тыш къарамына да, сачына да мухур салгъаны хакъды. Сабийликден ариу халиге юрене, билимли адамла бла шагърей бола, джашауну джарыгъына элтген атлауучладан баса, Исламны болуму, сезими джашлыкъда да, хар ким танырча, снглу болгъанды.

Неден да бек адамлыкъны багъалатхан адам кимге да тагъылыб къалмайды. Алайлыгъы эди Ислам Къарачайлыны кёб миллетни арасында ангылы, билимли адамлагъа илешдирген, суюдюрген. Исламны къысха танышлары, тенглери да заманны акъыл къылчыгъындан эдиле.

Ислам кеси орта сюеклиден бойлуракъ, узунджаякъ, акъ шинли адам эди.

Кёзлюклерин тюшюрмей эди. Сёзню созаракъ айтычу, кесгин, таб сёзлю адам эди. Арт джыллада Алий улу

Умардан (Бабулачны джашындан) бек Исламгъа сё-лешгени ушагъан билмейме. Чамгъа, оюннга джетсе да, адамгъа ал бермезча эди. Бир кюн, башын кёлтюрмей, кёб джазыб тургъанын эслегенинде, джюз джылдагъы аккам:

— Ий, джаш, ахрат азабны дунягъа тартыб, неди бу ишинг, сокъур болмай да къалай тураса? — деди.

Къарачай автоном область къуралыб, областны ара-лыгъы Микоян - Шахаргъа кёчгенинде, Ислам Ростов-да журналлада ишлеб тебреди. Ары дери да, аны джаз-гъан затлары сынгар бир журналда чыгъыб къалмай эдиле. Ол тюрлю-тюрлю журналлагъа, газетлеге кёб, деменгили статьяла, очеркле джаза тургъанды. Ислам-ны къаламы 18 тюрлю ат бла айтылгъан журналлагъа, газетлеге къуллукъ этгенди. Аланы ичинде къуру «Те-рек» бла «Советский юг» журналлада чыкъгъан статья-ларыны, очерклерини саны джюз бла джарымдан ас-ламды. Кеси джууаблы секретарлыкъ этген «Революция и горец» журналда уа Ислам кимден да кёб джаз-гъаңды.

Исламны билим алыргъа тыйгъычы болмагъанды. Атасы Абулкерим, Россияда чыкъгъан китабланы, жур-налланы алгъандан тышында, Парижде чыгъыучу «Му-сульманин» журналны да алыб тургъанды почта бла. Ислам айтыугъа кёре, ол журналны башдан аякъ окъуу-чан эди акъыл-балыкъ болгъунчу да. Ушукъгъан халкъ-ны джазыууна къайгъырыб джиберген эди онбеш джылдагъы джашчыкъ Ислам «Мусульманин» журнал-гъа джазмасын, къарачай халкъны юсюнден хапарла джаза турургъа эркинлик излеб.

Исламны чыгъармачылыгъы башланган кёзюуге 1910 джылны тергерчады, ол джыл «Мусульманинде» чыкъгъан джазмасын эсге алсакъ.

Ислам, къайда джазса да, кесини халкъына, аны

культурасын ёсдюрюуге эсин ийгенлей джашагъанды. кёзююнде туугъан джуртун джокълай, элlege, таула-гъа айлана ашыра эди солуу айларын

Ишленмеклиги, терен ангысы сьфатындан таныла, кёзлюклери (пенсени) да джылтырай, Ислам адамны кёзюне къараса, «Муну башында уллу ишлени сагъышын-дан озуб, башха адамладача, солуугъа орун табыла болмаз» дерча эди. аны къысха тавымасанг. Ислам а, ишге кесин бериб тургъанлай, джарыр чурум табылса, аны кесине солуулукъгъа тергегенча, олсагъат къаламын, блокнотун кёкюрөк хурджунуна джашырыб, къысха замангъа чамгъа, оюннга къошула эди. Заманын кёб къоратмай, джангыдан ишине къайтыргъа унутмай эди. Бу төбен айтылгъан хапар да Исламны алайлыгъын кёргюзеди.

1931 джылны кышында Ростовда Россияны югунда тиширыуланы арасында бардырылгъан ишге тамадалыкъ этгенлени съезди бара эди. Мен съездге Нарсанадан баргъан эдим. Ал кюнюнде Ислам келиб саламлашды. Кёб сёлеширча, заманыбыз болмады. Экинчи кюнюнде Крайкомну уллу залында съезд ачылыб, биз да сют уюгъанча, тыгылаб тургъанлай, мени илгендире биреу, сыртымдан бери ийилиб, къулагъыма шыбырдады:

— А къыз, ол эшикни джанында сюелиб тургъан джигитге бир кёз джетдир.

«Кимди эке Ислам къайгысын кёрген джигит», деб ары бурулуб къарасам — Нарсанада Батча улу Абулкерим дагъыда башхала къозуучу Мусхам, сюеги бир къарыш, титилген эски сары бёркюн сыйдам башына къаблаб, юсюнде да джыртыкъ хыбырт тошу, саргъылдым кёзчюклери бери аралтыб турады. Ислам, кюлюрю келгенден, кечиниб болалмай, къайры эсе да татайгъанды. Мен да, адебсиз кюлюрге аздан къалыб, кючден джетдим заседаниени ахырына. Ислам, акъылы

Хубий улу Ислам (Къарачайлы).

джетмегени селеке
этген кьой, аллайланы
хыликке этгенлеге су-
уукъ кёзден къарай
эди. Бу джол а, ол
журналгъа хапар ха-
зырлай тургъанлай
Басханукъ юсюне
тюртюлюб, адам бар-
ды, джокъду деб къа-
рамай, къарыусуз та-
магъын бошлаб, теге-
рекдегилени да ты-
нгысыз этгенин эслеб,
Ислам аны тышына,
коридоргъа чыгъар-
гъанында, не тары-
гъыуун да айтханды.
«Къыз башхагъа
джалгъашады, менча

джарлыны юсю бла атларгъа закон унатмаз.
Крайкомгъа тарыкъсам, къызы улуу кёллюююн
тохтатыр» деген оюмланы эте, джетгенди Ростов-
гъа, Нарсанада танышларындан джолгъа ачха джы-
йыб. Ислам ийлыкъгъан да болур эди, Къарачай-
дан къозулуб келгенин билдире айланнганына, алая ол
къарамы, ол болуму бла улуу муратлагъа ётгенине кюл-
мей болмады. Артхаракълада да айта эди ол кюн кер-
ти солуулукъ табханын, джарыгъанын.

Бир джылдан Исламгъа келин болдум: къайын анам
эгечден, Ислам къарнашдан тууб эдиле. 1933 джыл Ми-
коян - Шахарда бизни кёре келгенинде, манга саугъа-
гъа Шекспирни чыгъармалары джыйылгъан, асыулу
къагъытда суратла бла алапат джарашдырылгъан ул-

лу китаб келтирди. Биринчи кягъытыны ал бетинде саугъагъа берген джазылыб. Манга не багъалы зат алса да, аллай бирни къууанныкъ эдим.

Исламны къб иш къораталгъаны сейир эди. Аны уа адамла билиб къалалмагъан лагъымлары бар эдиле. Кесин къургъакъ ушакъгъа бошламай, таймаздан джазаны оюмун эте, аны бишире, хазырлай келиб, джазар талпыуну сезгенлей, олтуруб джазаргъа мадар къурай эди. Ненча кере эслегенме Исламны, адамладан айырылыб, чурум бла башха отоугъа, нсда тышына чыгъыб кетгенин. Заманын багъалата, хайырландыра билмеклик Исламны юсюнде баш ышанланы бири эди. Къб джазалгъаны да, деменгили джарашдыралгъаны да кесин ишге бериб уруна билгенинден, джашлыкъдан окъуугъа эсин ийиб, къб затны теренден ангыларча халда ёсмеклигинден эди.

Исламны кесини аллындан келгени аны эски дуня бла къаты байларча болгъанлай джангы джашаугъа тартханына адам сейирсинирчады, чурумун билмесе. Исламны атасы Абулкерим саулай Къарачайгъа къадылыкъ этиб тургъан Хубий афендини (Хубийланы Мухамматны) джашы эди. Мухаммат афенди Шамия бла, аны наибы Мухаммат-Амин бла шохлукъ джюрютген, кавказ халкълагъа белгили дин башчыладан эди. Алая, къбню ангылагъан Хубий афенди халкъны керексиз къайгъыдан тыяргъа излегенди, «дин къазауатха» къошмаз джаанындан лагъымла, сылтаула табханды. Къарачайлыла Россиягъа джаулукъ этмей къалгъандыла. бийле онглу заманда да (кеси аладан болмаса да) билими, окъууу баш болгъаны, Къарачайда, Черкесияда, Къабартыда, Малкъарда онглу адамла бла байламлыгъы аны кимден да баш кёргюзе эдиле, къартла айтыудан.

Исламны эсде болмагъан оюнну чыгъарыу адети бар эди. 1931 джылны джайында Теке улу Рамазан ти-

пографияда иши болуб, Нарсанада тургъанлай, биргеми, огъесе башха келибми тошдюле, билмедим: Ислам Биджи улу Асхат, Алий улу Умар келдиле. Ислам кийиниучюсюча — акъ гетен костюму, башында акъ фуражкасы. Асхат бла Умар а сыйлы кийимлери бла. Артыкъсыз да омакъ Умар: машина къауракъдан кенчегини юсю бла таза акъ чилле келеги, джагъасына, эзиюне да назик оюула салыныб, джаланбаш, аягъында къара лак туфлилери. Кесин тутханы да башхаракъ. Экинчи кюнюнде да Умар башха тюрлю омакъ болду. Кюнортаны аллы бла тенг къызым Налджан бла мен гара ичиб, паркда солургъа чекгенлей ючюсю да, къатыбызгъа келиб, саламлашдыла. Биз ишге гузаба эдик, къб мычымай, кетдик алайдан. Эртденинде «Пятачокда» Исламны кесине тюбегенимде, Умарны биргесине Марусяны (Мариямгъа алай айта эдик) келгени бла къалгъанын соруб, келмегенич билгенимде, насыбсыз Маруся анга ышаныб къалай туралады, — дедим. Ислам, кюлюмсюреб, тохта, тамбла, Мудалиф да бери джыйыла эсе, мен Умаргъа бир фскус кёргозейим, деди. Ачыкъ айтыргъа тартмагъанча эслегенимде, билрге да излемедим фокусун.

Ислам кеси Нарсанагъа Мэсквадан келген джазыучулагъа тюберге келген эди ала бла сёзюн бир этиб. Тамбласы — солуу кюнюбюз джетди. Атам ат заводдан келирге керек эди. Сагъат онеки бола «Эльбрус» къонакъ юйде атамы номерине джууукълашканымда ичинден Смирнов Пётрны (Гитче Къарачай райкомну секретарыны), кимге эсе да айтдырыб джаздыргъанча, сёлешген тауушу чыгъады. Эшик бошуракъ джабылыб эди, кёзюм илинирча азчыкъ бери этгенимде, Пётрны сырты эшикге айланыб китабдан диктаит окъуй, Рамазан, Асхат, атам, Ислам, Умар, къагъытларын джабаракъ этиб, джаза турадыла. Батча улу Абулкерим да, алагъа къошулургъа кесине базмай, терезе табада сю-

елиб. Бир кесекден диктант бошалыб, Пётр кызыл кылам бла халатланы тюзетиб, кимни кыалайлыгын билдиргенден сора. Ислам Умарны джунчутханча этди. Мен кесими кёргюзмей тура эдим. Кимни кыалай джазгъанын билалмадым. Халатсыз джазгъан Ислам эди. Умар арабча, тюркча, татарча онглу болгъанлыкыгъа, орус тилге Ислам андан баш эди. Ислам кырачай тилден эсе орусча джазгъа чемер эди. Исламны дагъыда, хар адам огъурарча, кыылыгъы кырачайча керти таза селеше билмеклиги эди.

Ислам инджилгенни, аругъанны сансыз этгенледеп тюл эди. 1934 джылны кыачында Москвадан джазычуланы съездинден Батча улу Абулкерим келди. Автобустан тюшгенлей, атамлагъа келиб, бетни кыолун джуууб орунга кириб кыалгъан эди. Кеси токъ, кызылбет болгъанлыкыгъа ёпкелери кыарыусуз эдиле. Нарсанада юйдегисине ючюнчю кюнюнде кетген эди. Анам аны халын ангылагыргъа дыгалас этсе да, аны кыорууларгъа амал табмады. Исса, Кипке улу Мухаммат, хоншуларыбыз Кыркъмаз улу Юнус, Бостан улу Хасан, Боташ улу Асхат, Созарукъ улу Махмуд, Аппа улу Хасан, дагъыда кёбле келдиле. Ол кюн Абулкеримни, джетел эте, кыйналыб селешгенин, джазгъанына джууаб кыайтара. Исламгъа билдирдим. Менден алгъанлай, олтуруб джазгъан болур эди, Исламдан джууаб терк джетди. Абулкеримни саулугъуна кыайгырыб, аманатын эте эди. кыаруларындан келликлеге Аппа улу бла Ертен улугъа, Батча улуну саулугъун багъууну юсюнден Исламны аты бла кыаты айтырымы излеб, алачы джууабларын билдирирге аманат салыб джазгъан эди. Мен да, аууз бла айтыб кыоймай. Исламны джазгъанын кёргюзген эдим. Батча улугъа кыалай себеб болгъанларын билалмайма, алая. Исламны айтханын сансыз этмей. Абулкеримге болушханларын Исламгъа билдиргеним эсимдеди.

Исламны сыйы къарачай литературада, басмада иш-легенлени арасында уллу эди. Алайлыгы сейир тюлдю. Ислам да кеси бир тюрлю билимли, сезимли, кёб затны аулагъан, сёзде, иште да онглу, кесини ырызын сакълагъан онглу адам эди. Аны бла бир заманда джашагъан белгили поэтледе, джазыучулада, журналистледе Ислам къысха таныш болмагъан джокъну орнунда эди саулай Союзда. Къуру ол зат да билдиреди Исламны болумлулугъун.

1936 джыл Аппа улуну «Къара кюбюрюню» экинчи китабы чыкъгъанлай, мен аны юсюнден критикалы статья джазыб, кесине да «Къарачай литературыны таукел атламы» атаб. «Къызыл къарачай» газетде чыгъаргъан эдим. Мычымай, тышындан Ислам келди. Китабны хапарын эштгенлей, китаб сатыучу тюкеннге барыр акъылда уллу орамгъа атланганды Ислам тюкеннге джууукълашхынчы, ызындан Аппа улу джетиб, кесини фатарына бургъанды. Ол кёзюде Хасан Обкомну секретары эди. Иши кёб болса да, Исламны табханында, нени да кююб, кечени арасына дерн юйде аны бла олтургъанды. Исламны кесинде квалдырыгъа дыгалас этсе да, ол квалмагъанды. Мен да, чыгъарыкъ газетни сттискасына къараб бошаб, чыгъарыгъа буйрукъ бериб, юйге джыйылгъанлай, Ислам, Хасандан айырылыб, джетди. Ауузланыргъа да излемей, кеси квалыб, китаб окъургъа онгсунду да, орнуна къатына лампа джарашдырыб, башха отоугъа чыкъдым.

Ол кече, Матрёна айтыудан, Ислам, китабха битиб, кёз къакъмай чыкъгъанды тангнга. Окъугъан заманда къолундан кваламны ычхындырмай эди. Эртденбла баш ием да, мен да, шыкъыртсыз кюбуб, экибиз эки джанына ишге кетдик. Кюнортагъа келгенинде, Ислам верандада ары-бери бара, Матрёна стол джасай тура эдиле. «Къалайды, Хасан Американы ачалгъанмыды?»

деб нактырда эте соргъанымда, «Къарачайча былай джаза билгенин Американы ачхан бла тенгледирирге нек болмайды? Аламат тил бла джазгъанды», деди. Экинчи кюнюнде Ислам къайын кызымда къалды, биягы китаб да биргесине. Ючюнчю кюн, джазылгъан къагытлагъа къарай, къаты иште тургъанлайыма («Кызыл къарачай» газетни джууаблы секретары эдим), Ислам келди. Мени башха кабинетим джокъ эди. Редактордан къалгъанла бирге ишлей эдик. Олтургъанла бирден къобдукъ. Заманны багъалата билген Ислам, кысха саламлашыб, къатыма олтуруб, столгъа статьясын салды. «Къара кюбюрю» юсюнден джазгъанды. Окъуб бошаб, не айтыргъа билалмай туракъладым. Мен анга кѳргюзюрге тартыныб къойгъан статьямда болгъан кѳб зат Исламны статьясында да къайтарылыб кѳрюне эди. Ислам, мени статьямы заманында окъуса, джазгъанын башхартырына сѳз джокъ эди. Статьям бла шагърей этмегеними терслиги кесимде эди. Алая кимни эсинде бар эди, кысха заманны ичинде статья джазыб къояр деб. Ислам, муруккулукъну чурумун билалмай, кѳзлюклерин къол джаулугъу бла сюрте, булджуду. Шкафдан статьяны чыгъарыб аллына джайгъапымда, кесикини, меникини да алыб, редакторну бош кабинетинде олтурду. Мени бла олтуруб ишлегенле: Боташланы Абидат, Хазгерийланы Мухаммат, Орус улу Юнус, Эбзе улу Азрет, Акъбайланы Стампул, дагыда башхала эслеген болур эдиле Ислам бла меши тилсизлеча эте тургъаныбызны. Ол кюн огъуна Ислам кесини статьясын тюрлендириб берди да, эрлай линотипчиге табдырыб, башха затланы келир номерге къоюб, эртденнге чыгъарча этдим. Ислам Къарачайда проза чыгыб тебегенине мардасыз уллу къууаниган эди.

«Революция и горец» журналда Ислам бек къыйын халда ишлеб тургъанды. Журналны редактору кесини ишини джан аурутмай, къыйынны барын Исламны юсю-

не тууарыб туруучу болгъанды. Редакторну чола джазгъан затларына джан сала, Исламны кыйыны кѣб болгъанлыкъгъа, адебсизликден, анга хатер салмай, редактор кесини тукъуму бла чыгъара, къаллай бир кыйыны башсыз къалгъанды. Ислам, кесин къоруула-ялмазча, къарыусуз болмагъанлыкъгъа, редакторну фитналыгъын, керексиз сѣзге къояргъа артха турмазлыгъын билиб, тѣзе тургъанды.

Хубий улу Ислам Къарачайны историясында, къуру газетлеге, журналлагъа джазгъан бла орун алыб къалмай, халкъны оноун джюрютген башчыларындан болгъаны бла да белгилди. Суратха бир къарайыкъ.

Тау республиканы къурау сѣздине Къарачайдан делегация.

Кимле бла болгъанды Исламны баргъан джолу джашауну кыйын джылларында? Тау республиканы 1920 джыл ноябрь айда Терк Башында бардырылгъан съездине Къарачайдан сайланыб келген келечилеридиле суратдагыла. Аланы ичинде Ислам да барды. Артдагыла: Гюрджю улу Къурман, Орус улу Мудалиф, Къууат улу Рамазан, Алий улу Умар, Хасан улу Алий, Хубий улу Иммолат; алдагыла: Хубий улу Ислам, Халкёч улу Абулкерим, Батча улу Магомет, Гюрюк улу Али-Солтан, Алий улу Шахым. Ма Къарачайны багъалы, ышангылы адамларыны бир къаууму, джангы джашауну джолун кёртюрюк, урунгнан халкъгъа эркинликтабдырыр ючюн кюрешде кёб кыйынлыкъны, къоркъууну сынагъан белгили адамла. Ислам аланы бири эди.

Аны юй турмушун кёрген биллик эди, тазалыкъны, ишине таблыкъны, адамлыкъ хурметни излегенден тышында, харакет-хадек къайгъыны джюрютмегенин. Не байлыгъы да китабла бла олтуруб ишлеген эмен столу эдиле. Кече-кюн керек болмагъан бир зат кёрмез эдинг фатарында.

Исламны юй бийчеси Сафият, кеси тиш врач болуб ишлеб тургъанлай, юй джумушун иги тындыра эди. Исламны солууна, ишине таблыкъ къурай, кесини разылыгъы бла аны эркиши къачын сакълай. анга къарыу табдыргъанлай тургъанды. Неден да уллу джарытхан а къызчыгъы эди, Инесса.

Ислам 1936 джылда келгенинде, «мени бу джыллагъа дери джазгъаным чабар атны джарау этгенчады. уллу муратларым алдадыла» дегенин бир заманда да унуталмайма. Исламгъа 41 джыл толгъунчу къорагъанды арабыздан.

Джашауну төртден бири къошулса да ёмюрюне, пеллай бир джангы чыгъармасы бла къууандырыр эди Ислам окъуучуланы!

Къайда да джазсын, не тилде да джазсын. Къарачай-

ны фахмулу, билимли, закнй улары Ислам джазгъан затла халкъны махтаулу рысхысыдыла. Ол рысхыны, бюртюгюн да къалдырмай, бир джерге джыйыб, Исламны кыйыны бирден кёргюзмеклик бизни областда джаш тёлуге керти джарарыкъ эди.

Аллай адамны хапарын толу макъам бла айтыргъа, аны сыфатын тереиден кёргюзюб, адам улулу акъыл кылчыгъында болгъанын узакъ ёмюрлени ичинде ачыкъ кёре турурча этмеклик суратлау литературада, алимлик иште, сыфат салыучу искусствода ишлегенлеге сыйлы борчду. Ол борчну толтурмакълыкъ ёсюб келген джаш тёлуге, саулай халкъгъа уллу ашхылыкъ этмекликди, билим, илму, адамлыкъ джаны бла уллу хазнаы, байлыкъны башын ачыуду.

КЪАРАКЕТЛАНЫ ЗАУРБЕКНИ ДЖАШЫ ИССА.

Апа тилни окъугъаным себебли, 1924 джылда чыгъыб башлагъан «Таулу джашау» газетни, биринчи номеринден башлаб, Москвада да окъуб тургъанма. Коммуниверситетини студенти Къоркъмазлаы Ахлауну джашы Маджид, бек юйлю адамыбыз, къарачай газетни почта бла ала эди. Окъуб бошагъанлай, коммунагъа мени атым бла джибере эди. Маджид КУУВ-ну бошаб кетгенинде, Кипке улу Мухаммат табдырыб турду газетни. Ислам (Къарачайлы), Исса, дагъыда башхала джазгъан затланы газетде окъуб биле эдим.

Иссаны «Джангы шигирлерин» 1924 джылда Москвада окъугъанма, Иссаны кесин тапыгъынчы. «Джангы шигирлени» окъуб бошагъанлай, пионер негерлериме махтанарым келиб, къууанчымы къайры сыйындырыргъа билмей, кызыл мюйюшге кириб, kitabчыкны да

ёрге тутуб, «ма къарачай назмула!» дегенимде, орус, татар, узбек пёгерлерибиз алай уллу маъана бермедиле. Ала къайдан биллик эдиле ол джыллада Къарачайны китабы болгъан къой, басмасы да джангы къуралгъанын. Къарпашым Хаджи-Мурат, гузаба джетиб, къолумдан тартыб алыб, окъургъа джабышды. Мен ал кюнюнде пионерле бла КУТВ-дан китабла келгирирге баргъанымда, биягъы Къоркъмаз улу берген эди Исаны китабчыгъын, кесибизча окъургъа ёчлюгомю билб. Кеси сынамагъаннга ол кюн халымы билдириу кыйынды. «Ма, биз да саннга къшуддукъ, Къарачай да энди кесин кёргюзюр, къарачайма дегеннге сейирсиниб, билалмагъанлыкъ этиб къарамазла, «ол не миллетди?», деб ачыу эте, сормазла. Ана тилде уа энди, орус классиклени чыгъармаларыча, кёб зат джазаргъа боллукъду», бири-бирси, башыма келмеген фантазия кълмай, аз да къанат ышаным болса, кёкино джети къатына чыгъарча болгъанма.

...Хаджи-Мурат да, мен да Байкъулланы Азрет да, Нартыкъланы Ниша да пионер коммунада окъуй эдик. Коммунаны къурагъан, тутхан да Востокну Урунганларыны Коммунист Университети (КУТВ) болгъанды. 1925 джыл атам, Москвагъа келгенинде, ВЦИК-де келечибизни иш джюрютген джерине баргъанды. ГУМ-ну еккинчи этажында эди ол. Ол кёзюде алайдагъыла Гюрджю улу Къурман, Хасан улу Алий, КУТВ-ну арт курсунда окъугъанла Къоркъмаз улу Маджид, Халил улу Маджид, Батчаланы Фериде, ал джылында КУТВ-ну тауусхан Къаракет улу Исса — барысы атамы биргесине келген эдиле Коммунагъа. Кёб мычымай, Умар да джетген эди, омакълыгъы кёзге тюртюле. Тау кийимлери юслерине таб джарашыб, «Тарас Бульба» (Къурманнга айтыучан эдик алай юйюбюзде), уллу санлы атам, Къаракет улу Исса, Хасан улу Алий, студентлени да бирча къараууз шевьёт кийимлери бла, барысы пионер

коммунаны арбазына уллу къара ачыкъ машина бла (фаэтонну башыча ачыла, джабыла тургъан башлары бар эди ол заманлада мазаллы фордланы) киргенлеринде, арбазны теренинде амбулаториягъа бара тургъанлай кёрдюм. Аллыма атлагъынчы, хар ийыкъда бизни джокълаучу Фериде, къатыма джетиб, кесине къысды. Атамы эслегенлей, анга атылыб къучагъына джыйылдым, андан бары кеслерине къысыб эркетледиле, юйлю адамларыбыз эдиле биреуден къалгъанла. Мен биринчи кёрген Къаракет улу Исса эди. Орта бойлу, кенг джауорунлу, кермекъаш, сюзюлме кёзлери, джукъусу озгъан адамныкъылача къарай. Биринчи кёргенимде, Иссаны джауорунлары кенгериле, бели бууула баргъанча кёрюндюле. Эринлерин да, иш этиб къысханча, джоппу къысыб эди. Кертиси да алайыракъ эди. Исса, бурну бла солугъандан эсе, ауузу бла солургъа ёч эди. Ауузун билдирир-билдирмез ачаракъ тутта эди. Коммунаны тамадасы Бронштейн кимден да бек Иссаны ийнакълады. КУТВ-да Иссаны окъутханладан эди ол. Келгенле, Коммунаны мекамларына къараргъа сюйсе-ле да, бизни бла бир бетде олтуруб солургъа изледиле. Исса, Григорий Исаковични чакъырыргъа кёзю къараб, Бронштейн бла акъыллашды да, табарына аккыллы бола, телефон бла Бройдогъа сёлешди. Пионер коммунабыз Г. И. Бройдону аты бла аталыб эди. Бройдо «Правда» газетни джууаблы редактору эди. Юй бийчеси КУТВ-да окъута эди. Аны уллу санлы айбат тиширыуун танымагъан, анга илешмеген студент джокъ эди. Арадан сагъат да озгъунчу Бройдо, юй бийчесин да алыб, коммунагъа келди. Эсимдеди — «О, Кавказ приехал», — деб тышына чыгъаргъа хазыр джарыкъ ангылы кёзлерин хар бирине эсли джетдире, тиширыууну ызы бла узала, барыны къолун тутханы, Иссаны да экинсини арасына олтуруб, аны юй бийчесине бурулуб джарыб сёлешгени. Ала сагъатдан кёб олтургъан болмаз

эдиле. Биргелерине атлай барыб, машинаны эшигин ачыб, аланы олтуртхан да Исса эди. 1924 джылны аягында рифма бла джарашдырыб юйюбюзге Пашинкагъа (Баталпашинскеге) къагъыт джиберген эдим, араб харифле бла джазыб. Аны анам Иссагъа кёргюзгенин артхаракъда билдим.

Исса, Қоммунагъа келген кюнюнде, шох бетден къараб, «Бош заманында джаза тур, бири джарамаса бирси джарар, джигит бол, иги окъу», деген эди. Иги окъурубузну барысы джораладыла, алая Иссаны аууздан чыкъган сёзле джюрегиме бек сингдиле «джаза тур» дегени бла.

«Алайлыгъын билди, онглу тишируу болурума ажымсызданмы айтды» дегенча сагъышла келе къалгъан эдим башыма. Ол кюн Къурман, къалгъанла бла олтуруб турмай, ары-бери кире айланганын эслеб, Исса, кёзю-башы бла Къурманы кёргюзюб, кёзю куйрукъгъа тансыкъ болгъанды да, кирир джерин билмейди, деб кюлдюрген эди. Келгенле орунларындан кюбар акъыл алгъанлай, босагъадан Александр Александрович Яковлев тюшдю (бизни окъутуучу профессор). Барысы бла саламлашыб, атамы да таныб бошагъанлай, атам, сагъатына кёз джетдириб, энди заманны узайтыкъ, боллукъ эсе, сабийлени турмушлары бла шагърей болайыкъ да айырылайыкъ, деди.

— Айхай болады, келигиз, — деб Бронштейн джол усталыкъ эте, хапар айта, отоуланы барына кийирди. Чынг ахыры хант ашаучу кирсиз залгъа элтди. Алайда уа не зат да джарашыб, Хаджи-Муратны биргесине окъугъанла, коммунаны бир айдап тауусурукъ тамада кызыла-комсомолчула, Евгения Павловнагъа (поваргъа) болушуб, столну джасагъандыла. Джунчуу джылла болгъанлыкъгъа КУТВ-ну, аны кюлундагъы пионер коммунаны несин да (кийимлерин, азыкъларын) эркин эте эдиле. Столну юсюнде кызыл, къара икра, голладн

бышлакъ, тауукъ эт, чабакъ, дагъыда башха хантла кёрюнгенлерине билмеген сейирсинирча эди. Александр Александрович бла Бронштейн атамы арагъа алдыла, профессорну джанында Къурман, Бронштейнни къатында Умар олтурдула. Аланы туураларында эки Маджид, Исса, Ферид, Алий. Ауузлары кереклим джокъ эди, алая бары да мени эшик джанында туракълагъанымы эслеб, бирден чакъыргъанларында. Ферид бла Иссаны орталарына кириб, атама къатыб турдум. Исса уа чепкен дженглерин ёрге къайырыб, хар кимге табыкъ излей, ашны теджей чам эте олтурду. Исса хумха тюл эди. Сёзю, тюрлю тыйылыб. эриилери да ни ачылмагъанлай, ойнаркъа белюнген сыбызгычыныкыча, чыгъа эди.

...1927 джыл джай башланды. Ленинградда окъуб келиб, Баталпашинскеде юйюбюзге киргенимде. уллу залда Алаверди, Акъбай улу Исмаил, атам, Махаметгерий (Мансур улу), Байкъул улу Исмаил, Орус улу Осман, Исса, Мамат, Халкъч улу Абулкерим олтуруб, атам бла Мамат шахмат ойнай, Махаметгерий, Осман, Исмаил аланы сейирлерине къараб, Абулкерим, Исса, Алаверди энчи сёлеше тура эдиле. Эшикден киргеними эслемегенча кёргенимде, «миау!» деб, киштик таууш этиб, эшик джабыну артына бугъундум. Исса бла Абулкерим сагъайыб къобханларында, хызеними къыйырын эслеб тартаракъ этдиле. Мен да, кюле-кюле, Исмаилга атылдым, андан Османга, Махаметгерийге, Абул Керимге, Маматха, атама. Барындан да артда Иссаны къолун тутдум. Ол къалгъанладан джаш эди. Анамы джокълай, арт эшикден чыкъгъанымда, арбаз толу адамдан. Тебердиден агъач бла базаргъа келгенге: джууукъла, тапышла, халалджюрекле, тансыкълаб джолдан къайтхандыла. Кишини да эслемегенча этиб, эшикде хант юйде анама чабдым. Къууангандан джыламукълары кёрюнге, къысды кёкюрегине.

Къаракет улу Исса бла юй бийчеси Тайбат

— Арбаздагыла ауузлангандыла, юйдегилеге бу чоюну элт. Мен да ызынгдан джетейим. — деди анам. Ауур чоюн эди. Босагъадан кючден чыгъарыб, джерге салгъанымда, терезеден къараб тургъан Исса. гузаба

джетиб, тутхучну кӱолумдан алыб, чоюнну кышхы хант юйге кийирди. Анам, башы чагылгъандан, не айтханын билалмагъанды, ансы бѣлюб берлик болур эди. Исса чоюнну плитагъа орнатыб, бери бурулгъанында, мен, разы къанда ышара, «артыкъ чолпу кзуярма болушлукъ ючюн» деб, алай айтханымда, ол да, босагъадан кѣрюннген анам да бирден кюлдюле.

Дагъыда Исса, кетиб къалмай:

— Кѣб назму джазгъанмыса? — деб сорду.

— Огъай, басмагъа берир затым джокъду, алая Чемберленден бошамасам, тынчлыкъ табмайма.

Джууабымы эштгенлей, алайсыз да джарыкъланыб тургъан Иссагъа кюлкю къабынды, чыгъыб кетиб, залдагъылагъа джетдирди хапарны. Исса кюлсе, бурну да «нек кюлмейсе, кюл» дегенча, бир тюрлю джыйырыла эди, кѣзлерин да джума кюле эди.

Мансур улудан къалгъанла ол кюн бирер джары кетерик эдиле (Нарсанагъа, Тебердиге, джангы къарачай шахарчыкъгъа). Барысы, ауузланыб бошагъанлай, арбазгъа чыкъдыла. Юйде ары-бери бош затдан къалгъанлы тебердичилени арбаларына къалаб ийдиле. Исса, чепкенин да тешиб, къара тыш кѣлеги бла нени къайсы арбагъа джарашдырыллыгъына оноу эте эди. Алай эте турганлай, Мамат, джууукълашыб, Исса бла ойнары келиб, имбашындан ары тюртгенлей, Исса кесинден ауур санлы Маматны, белинден буууб, тѣгерек айландырыб, тобугъу бла бир джанына аудура келиб, джыкъмай ёре сюеген эди.

— Оллахий, бу джашда уа къарыу уллуду,—деб адамланы айтханлары эсимдеди.

Юйдегибиз беш джылны Баталпашинскеде джашаб, андан джангы тау шахаргъа къорар кюнюнде Иссаны юйлю болуб айланнганы кѣзюмден кетмейди. Ол кѣзюуде атам Хумара округ исполкомну тамадасы эди. Микоян-Шахарда джангы межамла таб джарашдырылгъын-

чы, джайдан джайгъа барыучубузча. Тебердиге барыб, джайны анда ашыргъан эдик. Атам, солур айында тышына кетмей, анамы да, мени да алыб, Чокуна бла юй бийчеси Байдымат да бизге къошулуб, атамы къарнашы Харшим да нѳгерибиз, Гаралы Къолда туура гара чыкыгъан джерден отуз атламда орналгъан эдик бир айны солургъа. Чокуна, атам, аны къарнашлары Абдуллах бла Харшим джангыз кюнню ичинде ич къангаладан эки бѳлюмлю юйчюк ишледиле. Кесине да артда «дача» атагъан эдик. Ол джылда (!927) Англияда, тамадасы Чемберленге ким да тик къарарча, артыкылыкъла болгъан эдиле да, мен «Къыптыбыз» атлы назмучукъ джарашдыргъан эдим. Джамагъат сууну ортасында, ташада сослан ташха олтуруб, чачымы да тозура тыб, кесими чекден чыкыгъан закий адамгъа ушатыргъа излеб, джаза эдим, табигъатда тауушла къулагъыма келе. Джюрегим бѳлюннгенча болуб, сууну ол джагъасына къарагъанымда, дуняны туристи басыныб тура. Алгъаракъдагъы сарысакъал къысхакъенчек киши, къолунда да аппараты:

— Къызчыкъ, къызчыкъ! — деб орусча таууш этди.

— Не?

— Сиз къайсы миллетденсиз?

— Сизге къайсы керекди? — деб соруууна соруу бла джууаб этгенимде, ышардыла.

— Къарачай болсагъыз, суратыгъызны аллыкъ эдик, кесигизге да хакъ тѳлеб. — дегени бла нѳгерлери да алгъаракъ атлай тебрегенлеринде, ѳрге къобуб, чачымы сыртыма ата, башха ташха секириб, андан да, «джеталсагъыз, огъайым джожду, къарачайма», деб аланы къозугъанча, «дачабызгъа» чабыб кетдим. Ала да, «къуууб джеталмасакъ, айыб табабыз» дегенча башларында салам, бусхул, неда бизни тиширыула этиучю алды-гылду джюн бѳрклери, сыртларында тюрлю - тюрлю джолоучу хызенлери, тиширыу, эркиши да,

ташдан ташха чынгай, ызымдан атылган эдиле. Бек да джетер эдиле. Кесим да, аланы «дачагъа» келтир-мезча, кёз туураларында, терс джанына къачыб, алдау-лукъ этген эдим. Кеси аллыма ышара, чынар терекни тюбюнде таяныб турган атамы баш джанына джет-генимде, анам токълуну ичи джарандыра. Харшим да темир тиш бла эт тишлей тура эдиле. Мени джумушум алайда керек тюл эди: къулакъ суу да, гара да джуу-укъда эдиле. Атам бла Чокунаны къатларында болур-гъа онгсунуучан эдим. Ол да мени бла джарыгъанча кё-рюше эди.

— Къайда, дефтеринги кёрюзчю, — дегенинде Чо-куна:

— Джукъ джокъду,—деб ичинде джазылгъаны чий-снийб, бериб къоялмадым.

Мени джунчуудан чыгъарган ат кишигени таууш болду. Тереклени тюбю бла ары къарагъаныкъда: къаш-ха атны джюгенинден тутуб, узун-узун атлай, къара бёр-кю да къолунда, юсюнде биягъы къара кёлеги, чепке-ни, хазырлары тюшмезча, ат джерин юсю бла атылыб. Исса ёрлеб келеди. Джууукълашханында, Харшим джю-гени къолгъа джыйды. Атам бла Чокунна Иссагъа хакъ кёллери бла къууандыла. Мен да аладан артха къалма-ган эдим. Исса, былайда саламлашханлай, тири атлай эки Байдыматха барыб, аланы да джарытды. Чокунна бла атам къайтханларында, алларында олтуруб, хапар айтды. Кеси да «Сиз а джандетни тюз ортасында кёре-ме,—деб тёрт джанына сукълана къарады,—былайда саулукъ ийнек бла бир къапчыкъ каклыкъ табхан сюйге-нича турлукъду».

Мычымай къумган бла суу келтирдим да, экиси да къолларын джуудула, къырдышны юсю бла таза ге-тен джабыу джайдым, сауутланы да юсю бла орнатдым. Тишликли саханига узала да, гарадан иче, ала токълуну джартысын тауусхан болур эдиле. Ауузланнгандан со-

ра Исса «Таулу джашау» газетин юсюнден пени эсе да айтды. Анам бла Байдыматха бѣлюлюб, аллындан тынгылаялмай къалгъан эдим. Иссаны ол кѣзюуде къайда ишлегенин билалмайма, Учкулан окрисполкомну тамадасы болур эди дегенча болама. Къалай да болсун олтургъан ючеуленин арасында шохлукъ, ышанмакълыкъ, илешмеклик болгъаны ачыкъ эди. Иссаны келген сълтауун билалмадым. Ол кѣзюуде Октябрны онджыллыгына хазырланыугъа областда башчылыкъ этгенле атам бла Исса эдиле. Къууапч джапгы Микоян-Шахарда бардырыллыкъ эди.

Кюн батарны аллы бла алапат наз тылпыу урады, джай кѣзюуде тауланы да бир джанлары къараууз кѣксюлдум бола, терекле аз чайкъаладыла. Аллай кѣзюуде табигъат, адамны мыйысын, джюрегин да бош сагъышладан, къайгыыладан ариулаб, сейир затлагъа байлайды, керти айбатлыкъгъа учундурады. Исса да, аны марагъанча, сол аягъын аугъан нарат терекни бутагына тиреб, къулачы джайыб:

Ехтем Кавказ, салам айтама санга!

Тюрлю—тюрлю мийик, ариу таулагъа,—деб теб-регени бла Кавказын юсюнден назмусун азбар окъуду. Мииги Таугъа айтылгъан сѣзлени къолун тѣбеннге узата айтды. Кѣзлерин кенг ачыб, адамгъа таралыб сѣлешгенча, табигъатха эсин ийиб окъуду. Ол сагъатда мени кѣзюм бла къарагъан аны саулай къралны белгили уллу поэти болургъа джетгенча кѣрлюк эди. Мени «Къыптыбызым» бош зат эди «Кавказын» къатында. Алай болгъанлыкъгъа, Исса, окъуб бошаб, къалай кѣресе, Аминка, дегенинде, къолумда Чокунаны бѣркюн сылай, «аманды», дедим. Солуууму алмай, тыгъылаб тургъаныма разылыгъын билдирирге сорду эсе да, неда, менден чѣрчек джууаб эштиб, джарыргъа изледи эсе да, атам бла Чокунаны юслери бла атлаб соргъанында,

«аламатды» дебми айтырыкъ эдим! Джууабыма ючюсю да кюлдюле, артыкъсыз да Исса.

— Несин джаратмадынг? Ачыкъ айт, — деди Чокуна.

— Минги Тау ол джанында тауладан бери къарасанг кёрюнеди, былайдан кёрюнмейди, кеси да джаматгъат къабырлагъа айланыб окъугъанды, — дедим баш алыр ючюн, кеси аллыма ышара. Андан арысында мен алайдан «дачагъа» къорадым. Эки Байдымат, тышында малгар тюймеле эте, олтурадыла. Ичинде джангыз кесимме... Хыйсаны (Иссагъа алай айта эдик) «Кавказы», асыры уллудан, башыма, джюрегиме сыйыныб болмай, эзиретиб баргъанча кёрюндю. Эсимде джокъ эди ана тилибизде алай кючлю, айбат зат джазылыр къысха заманда деб. «Бош сурат салыугъа, ууакъ сёзлеге бёлюне нек турама», деб биягъы мен кесими уллу сагъышлагъа, муратлагъа ийдим. «Аман болса да, бир басмалана башласам», деб эрлай «Ингилизни» таза къагъытха кёчюрюб, конвертни ичине салгъанма.

Кече эркишиле барысы чынар терекни тюбюнде джатдыла, юч тиширыу да «дачаны» ичинде къалдыкъ. Конвертни бергинчи Иссаны кетиб къалырына къоркъгъандан къалай танг атдыргъанымы билмедим. Излегеним ташатын берирге эди. Киши билмей тургъанлай, назмум басмаланган газетни келиб къалырын кюсей эдим. Эртденинде Хыйса атын джерлей тебрегенинде, атам бла Чокунаны къатларына Глоуланы Байрам-Алий келди. Ала анга болгъанлай, мен Хыйсагъа, адамгъа билдирмезин тилей, айылны узатхан сылтау бла, атны къарын тюбю бла пакетни бердим.

Ол кюн Иссагъа берген назмучугъум, Иссаны «Онунчу октябрь» эмда «Ленин» назмулары бла биргелей, 1927 джыл Октябрь байрамны кюнюне чыкъгъан биринчи литература бетде басмаланды. Андан уллу

кѳууанч ёмјорјомде манга тјошген болмаз. Ма ол наз-
мучугъум:

Къыптыбыз

Октябрны кюнлери
Джарлы халкъны джарытды,
Сансыз этди байланы,
Чалдышладан къаратды.

Тиширыула киргенбиз
Ленин айтхан джолуна,
Хар эркинлик берилди
Таулу къызны къолуна.

Ингилизге, Къытайгъа
Етгенд бизни духубуз,
Хуриятны юлгюсюн
Бичед анда къыптыбыз.

Чокуна бла атам, Иссаны «Кавказын» эсен кете-
ралмай, къайтарыб айта эдиле джаратханларын.

Иссаны кесин тутханында, сёзюнде да адам анга
пйнамлы болурча, ышанырча, эрлик, адамлыкъ эслене
эди, къатына баргъан аны ырызын кёрмей къалмай эди.
Исса тенгле арасында да намыс, адеб джолда таб сёз
бла, тюрлю оюн бла джарыта эди. Джюрек талагъан
къайгъыла басыб турсала да, адамны джанын къыймаз
ючюн, сагъышын ачмай, ичинде тута эди. Закий Иссаны
къаламыны хайырландырылмай тургъаны, аз джазгъа-
ны да Иссаны башы бошамай, бош заманы болмай
джашагъанындан болгъанды. Къарачай тилде джаз-
гъан биринчи адамланы ичинде Кърымшаухал улу Ис-
ламдан, Акъбай улу Исмаилдан, Хубий улу Исламдан
сора Къаракет улу Иссадан эртде джазыб башлагъан

джокъду джазычуланы араларында. Биджи улу Асхат да аны ызындан тебрегенди.

Джыйырма эки джылда джаза башлагъан Исса, назмугъа чемерлиги ачыкъ поэт, ишине чырмаулукъ болмаса, кѣб алапат зат джазарына ишек джокъду.

Иссаны атасы Заурбек, хаджи болса да, дин къул-лукъгъа башчылыкъ этмегенди (этсе да, аны ючюн Ис-саны терслерге кимин къолундан келлик эди! Хар кимин адамлыгъы, ата-баба бла болмай, кесини халкъ-да къыйыны бла ёлчеленеди), кесини мюлкюнде ишлей туруб, Иссагъа онтогъуз джыл болгъан заманда, 1919 джылда ауушханды. Юч эгечи да, джангыз къарнашы Мусса да эртде ауушхандыла. Ата юйюрге аны уллу ишге учундурурча хал болмагъанды. Кесини джитили-ги, фахмулулугъу, джомакъгъа, таурухгъа, халар ай-тыргъа ёчлюгю фантазиясын ёсдюре, билимге талашды-ра баргъандыла. Москвагъа окъургъа баргъанында уа, анда кѣбге кѣзю ачылгъанды, джазыб да башлагъанды.

Университетни бошагъандан сора эки джылдан уллу муратларыны бирине джетеди. Исса кесине джашау иёгерге сайлагъан къызы — Тайбатны алады. Хачирла-ны Джагъафарны къызы. Иссаны тамада къайып къы-зы поэтесса Боташланы Абидатды. Исса Тайбатны ба-гъалы кѣргенин, юйдегисинден къууаныб джашагъанын барыбыз биле эдик. Иссаны эм баш чыгъармасы «Кав-каз» да юйдегиленигенден сора джазылгъанды.

Керексиз къайгъы, сѣз джюрютюю тюз адамланы кѣб тенгиретгенди, артыкъсыз да 1929 бла 1934 джылла-да. Иссаны къанатлары да ол заманда юзюлгендиле. Ёлюм къыйынлыкъ сынагъан джазалады кесин бериб. Сѣз зараны джетген къолуна къалам азалмай къалады. Иссаны халы да алай эди. 1929 джылдан башлаб, 1931 джылны август айына дери Иссаны басмаланган за-ты джокъду. 1931 джыл Бакуда нефтин хакъындан наз-

мусу эмда «Революцион джырла» китабы чыгъадыла. Андан арысында Исса джазмайды джангы зат. Иссаны литературада ишлегени сегиз джыллы ичиндеди.

Отуз бешинчи джыл культураны юйюнде талай адам Агрннский Володя бла бирден шахмат ойнай тургъан-лайыбызгъа, Терк Башындан къайтхан Исса келиб, атамы къатына олтурду. Кесими орнуму биреуге бериб, Иссагъа джууукъда олтурдум.

— Исса, мен редакцияда ишлеген кёзюуде нек джазмайса? Тыйгъычсыз чыгъарлыкъ эдим,— деб кёзю-не къарадым.

— Отум джетмейди,— дегени бла, кесини да кёз къарамы тюрленгенча, анда билинир-билинемез джю-рек джарсыу ышан эследим. Айтмаса да, болумун биле эдим, андан ары соруу этерге аядым. Андан сора Исса бла, кенгден кёрген болмаса, джууукъда тюбемсен-лей къалдым.

Ата джурт къазауатда урушха Доваторну корпусу бла киргенди. 1942 джыл август айда Смоленск област-да джигитлик, батырлыкъ кёргюзюб ёлгенди Исса.

Иссаны арты къуру тюлдю: Тайбат къызы Алланы да, джашы Заурну да ёсдюргенди, билимли этгенди. Иссаны къызы Алла Сарытюз элдеги школда устазды, джашы Заур къурулуш техникди.

Исса кёбюсюне джууаблы ишледе тургъанды: «Тау-лу джашау» газетин редакциясында, Учкулан окрис-полкомну, облонону, облзуну тамадасы болгъанды. Къалайда да Исса тутхан ишин терен билген, айыбсыз толтургъан, мизамлы, халкъгъа кесин бек суюдюрген адам эди.

Къаракет улу Иссаны ёмюрю, джазгъаны аз болса да, аны терен орналгъан адамлыгъы, фахмусу кёбден кёб билине барадыла.

Ана тилинде джазма къралгъанлай, джазыб башлагъан поэтни, Ата джурту ючюн джашауун толусу бла берген джигитни аты бир заманда да унутулмаз.

БИДЖИЛАНЫ БАСИЯТНЫ ДЖАШЫ АСХАТ

Кесгин билалмайма, 1919 джылны джайында болур эди дейме, атам бла анам, тамада кърнашым Хаджи-Муратны да, мени да алыб, Теберди курортха баргъан эдиле къронакгъа. Анда сол кьолу бла таякь джона тургъан бир акькелек джашны керебиз: башы сыйдам джюлюнюб, кенгбучхак схарла кенчеги башсыз чурукъларын джаба, кърарачай белибауу кърасауут алынган кюмюшден джасалыб, кьалын кьашларыны туюбу бла кюлюмсюреб кърарагъан айбат кезлери, джарыкь кьанлы, чырайлы джаш. Кесине да 18 — 19 джыл бола болур эди. Биджиланы Басиятны джашы Асхат болгъанды ол. Бир кесекден, Хаджи-Мурат бла джагъалаша келиб, аны кесине илешдирди. Ала алай булджуй тургъанлай, Байчора улу Солтанны туудугъу, Ислам Кърарачайлыны эгечинден туугъан Хусей, бир джанындан чыгыб, хурджунларындан боялгъан ашыкъланы къртаргъанында, ючюсю да ашыкь ойнаргъа кьадалдыла. Асхат, экисинден да тамада болгъанлай, эс ийиб ойнагъанча кереуне эди. Аланы келлерине джетерге излеб эте болур эди алай. Ол кюн, экисин да биргесине тагыб, Къара келге барды.

Майкопда гимназияда окъуб келген джашлыгъын (Асхатны) Дебо улу Ильяс Учкуландан Тебердиге солургъа ашыргъаны бла, джашны къронакълыкьда кюнлери болгъандыла ол кюнле.

Асхатны Теберди курортда кѣргенимден сора, юч джыл арадан озуб, Қъарачай-Черкес автоном область да къуралыб, Пашинкада (Баталпашинскени къысхар-тылгъан аты) фатарыбызгъа Чокунагъа (Акъбай улу Исмаилгъа) келиб кѣрдюм. Кеси да кийиз бѣркюн такъ-гычха тагъа кирди.

Асхат, къараб-къарагъынчы юйлю къан алыб, Чокунаны отоунда, бизде да кесин эркин джюрютюб башлады, китаблагъа, суратлагъа, бизни джазгъаны-бызгъа къарай, орус сѣзлени кѣчюрте, хапар айта. Эки кечени да бизни залда джатхан эди. Асхатны юсюне къарасанг, тюз къарачай джаш: сахтиян ышымларыны сапалларын къулакълы сахтиян чарыкъла джабыб, мор кѣлеги, белибауу, ышым баулары да бирча, кюмюш; ышармыш къарагъан акъыллы кѣзлери эдиле аны били-мин джашыралмагъанла.

Асхат 1922 джылны къачында Краснодардагъы медицина институтда окъуб башлагъанды. Биргесине Батты улу Алимджашар, Баска улу Петр, дагъыда башхала окъугъан эдиле. 1923 джылда Москвагъа ол институтдан кѣчгенди.

Қъайдан келлик эди къолумдан билирге ол поэт болур деб. Нени биле эдим мен, 11 — 12 джылдагъы сабий къыз!

1925 джыл «Таулу джашау» газетде Асхатны «Қъарачай тил» назмусу чыкъгъанында, анга багъа бере башладым. «Билим» китабы аны кенг джолгъа чыкъгъанча кѣргюздю: 1928 джыл Лермонтовну «Ибилисин» Асхат кѣчюрюб, къарачай тилде окъугъанымда, сейирсиндим, ийнанмагъанча болдум. Асхатны тилге ол къадар усталыгъына да, назмугъа чемерлигине да. «Ибилис» бюгюн, бюгуче да сейирсиндиреди окъугъанны.

«Бизни тилибиз малчы тилди, такъырды» деб къы-

чырычула «Ибилисни» окъугъандан сора шум болдула, Асхат къарачай тилчи байлыгъын, айбатлыгъын, дамылыгъын, кючлюлюгюн ачыкъ кѣргюздю. Тилине уста адам, аны хайырландыра билсе, башха миллетленникледен артха къалмаз затла чыгъарыргъа боллугъуна ажымсыз этди.

Биджи улу Асхат, академик Н. И.
Бурдсико, аны юй бийчеси

«Ибилисни» кѣчюрген Асхатны кесини халкъыны юсюнден абадан айбат зат джазмагъанын халкъын сансыз кѣргениге бардырыб сагъышлана тебрегенимде, Иссаны да табигъатны суратларгъа табхан сѣзлерини таулуланы кеслерини юслеринден айталмагъаны тюшдю эсиме. Экисине да разы болмагъанымы билдире, 1928 джыл былай джазгъан эдим:

Субай кылыкъ, назик сезим,
Орналыбсыз эртделеден таулада,
Алая ким берсин сизге эсин?
Джокъду джазгъан, сансыздыла даула да.

Талай джыл арадан кетиб, Асхат бла Исса бирден тюшюб, менде олтургъан кёзюулериинде тёрт тизгинни не халда джазылгъанын айтханымда, бир-бирине къараб, сейирсингенлерин билдирдиле.

— Мен терслигими джууаргъа айтама,— деди Асхат,— иннетлиме аллай зат джазаргъа.— Исса уа, «базмайма» деб джууаб берди. Блокнотларына да джазгъан эдиле мени кёлкълды сёзлерими.

Асхат ишлерге область больницагъа келгенинде, кюн сайын тюбей болур эдик бир-бирибизге. Шахарчыкъ адаргы джерде орналыб, орамгъа чыкыгъан кимге да кёрюнюрча эди. Кюеуюм Баска улу Петр таймаздан Асхат бла ишлей эди. Атамлагъа, манга келсе да, Асхат бла келе эди. Биз ары барсакъ да, къарнашым Исхакъ, джашлай музыкагъа кесин бериб, Асхатны юйге тартар ючюн кълмай эди.

Асхатны больницада ишлеген кёзюуюнде суратлау литератураны юсюнден сёлешну, даулашыу, назмуланы окъуу, бир бетден олтуруу кёбюсюне мени юйюмде бара эди. Сора тюбешмей кълаламы эдик?

Джарашыу кийинген чалбаш, айбат адамны кенгден да билирча эди Асхат болгъанын. Кийиниюу ким танырча асыл эди. Костюмланы тюрлю-тюрлюсюн, неда башхартыб кие эди. Чалбашлыгъы бетине кълалай арну Джараша эди!

Ишлемеген бош кюнлеринде, хазна кълмай, бизге келнучюле: Кипке улу Мухаммат, Ертен улу Азрет, Байкъул улу Даут, Бостан улу Хасан, Орус улу Маха-

мет (Махамет бизден чыкъмагъанча джашай эди), Орус улу Юнус, дагъыда башхала сѣзге кызыб тургъанлай, босагъадан Асхат бла Баска улу тюшселе, олтургъанла, бирден къобуб, аланы тѣрге оздура эдиле. Баска улу — кичи эгечими баш иеси, къалайда олтурса да башхасы джокъ эди. Не келсин, Асхат, Баска улууу къатында болмай, тынчлыкъ табмай эди.

Атамлада да бош кюнде адам аз болмай эди, шахмат ойнай, джырлагъаннга, неда Исхакъны кыыл къобузуна тынгылай, джыллары тамадала Батча улу Айтек, Гюрджю улу Къурман, Теке улу Рамазан, Къобан улу Ахмат, Байкъулланы Исмаил, Чокуна, дагъыда башхала олтуруучан эдиле. Тамада къауум да бизге тарта эди, сыйышыр джер а табылмай эди. Алайсыз да Матрѣна, адам кѣбден, кимни къалайгъа олтуртургъа билалмай къала эди. Бир джолда уа Къурман, джаш къауумгъа кѣзю къарагъандан, башхаладан айырылыб, кеси келиб къалды. Окъуллукъ зат болса, чѣб атыб окъуй эдик. Чѣбге Къурман да къешулуб, анга окъургъа Асхатны «Ибилиси» тюшдю. Къарачайча уста сѣлешгенликге, латин бла джазылгъанны окъургъа кыйналгъанча кѣрюб, Асхат орусчасын окъутургъа ушатды да, Къурманнга Лермонтовну «Демонун» узатдым. Мыйыкъларын да буруб, кесин бериб, таб окъугъанына къууаныб, Асхат чартлаб къобуб, Къурманны къучакълары, къалгъанла да, ѳрге къобуб, къол къагъыу бла сыйын кѣрдюле.

Джашлыкъда, эсибизни кѣбге бѣле, заманны къалай баргъанын билмей эдик. Юйде джыйылыргъа юречек болгъандан ийых кюнню джетерине ашыгъа эдиле келиучюле.

Мен а кече кеч къайта эдим ишден, джашчыкыгъа къараргъа, кесим къалыб, джазаргъа кѣзюм. къараб, «бу пелах неди, юйюм клуб болуб къалды да», деб

ичимден айтсам да, кесим да юрешиген эдим келиучюлеге. Бир кюн Асхат, олтурганлагъа къараб:

— Биз не Аминаны фатарын кенгертирге, неда башха джерде тюбеше турсакъ, тыйыншлы эди, ансы солургъа мадар табмай къалгъанды,— деди.

— Кесине сорайкъ, керти арыта эсек, мадар джокъду, джанларбыз,— деди Азрет.

— Огъай, Асхат, юй да джетишеди, къыйналгъан затым да джокъду, келмезге излегеннге тыйгъыч болалмам, башха джерде джыйылсагъыз, ары баралмам,— дедим да, олтурганла джарыдыла.

Шахарда хар адамны энчи джашаууна бурун ура айланган сѣзчю тиширыула, кѣб болмасала да, бар эдиле. Бир ингирде, Асхат бла Петя бизде олтуруб турганлай, алашы бири келди. «Къайдадыла дохтурла?» дей, эки кѣзюн да, джамагъатны аманатын толтурургъа келгенча, сансыз къарата, алагъа кирди. Босагъадан кирир-кирмез:

— Ай хариб, ои насыбсыз, уллу дохтур болама деб, нек айланганса, аллай тиширыугъа джалгъашырыкъ болуб? Не андан айырыл, неда Къарачайдан къора. Алайсыз ол тиширыу сени бетинги джоймаса, мен ёлейим,— деб Асхатны юсюне от джана сюелгенинде, ышара тургъандан озуб, Асхат сѣз айтмады. Аны орнуна Баска улу кюле сорду:

— Не хатасын кѣрдюнг келинин, айт, билейнк?

— Сен а не айланаса, кимин акъылында бар эди Мудалифни къызы санга барыр деб, къолунгу усталыгъыды насыбынг, ансы сеничала кѣбдюле,— деб аны да чиркитгенинде, Асхат бла Петя харх этдиле. Мен да, сѣзно тохтатыр дыгаласда, ол тиширыуу къолтугъундан кириб, къой, былагъа сѣз ангылаталлыкъ тюлсе, ол отоугъа барайыкъ,— деб чыгъардым.

Кесини халкъында джюрюген, ачыкъ сѣлешуу кылыкъны бек ушата эди Асхат. Ол заманлада ишлегенле ни арасында тамада кюллукъда тургъаннга, неда уллу окъуулу адамгъа ойнагъан, солугъан джерде баш уруу, сый чакъырыб сѣлешуу джокъ эди. Элликле, ишчиле да кюллукъчуну (арну эм тамада оноучу эсе да) юсюнден кѣллерине келгенни, ишинде, сѣзюнде чола кѣрген затларын кѣзден айтыб, ангылата эдиле, ардан-алдан кѣб сѣлеше неда тартына турмай. Алая бир-бирде джахилликден кѣб мутхузлукъ тюше эди. Ол Асхатха ачыуланган тиширыуну фатеген алгъан джеринден келтирген да джахиллик эди. Фатеген сатылгъан джерде Асхатны юй бийчеси Суламифъ Борисовна очередде сюелиб тургъанлай, аны ызындан улайгъан къарачай тиширыула тюшгендиле. Дженгсиз чепкени, чындайсызлыгъы кѣзлерине илиниб, кеси да Асхатныкъы болгъанын билгенлеринде, Асхатны чайнагъандыла.

Асхатны кылыгъында уллу сабырлыкъ, культураны теренден ангыламакълыкъ, джазгъанында, сѣзюнде да адамлыгъын кѣргюзген кюч бар эди.

...Бир кюн ингирде уллу орам джанында терек туюбу узун шиндикни кыйырында олтуруб, окъургъа «Правданы» ачханлайыма, Асхатны кюлу узалыб газетни таргаракъ этди. Къобуб къарасам: Чокуна бла Асхат. Мени арагъа алыб эки джаныма олтурдула. Талай сѣз айтылгъандан сора, биягъынлай, Къарачайны культурасы тюшдю ауузгъа.

— Сиз, джаш къауум, джигит болсагъыз, джашау да башха тюрлю боллукъ эди. Тынгылаб турсагъыз, ким бардырлыкъды ишни?—деб Асхат, хорламланы ачычлары мени кюлумда болгъанча, сѣлешгенде, ышардым.

— Да, адам улуну аллындан, узакъ ъмюрледен келген къарангылыкъны...—дей тебрегеллейиме:

— Огъай, кесингча, джаш тиширыулагъа сѣз ангылаталлыкъ тюлмесе? Газетде да джахилликъ бла кюрешиуню къатыракъ бардырыгъа нек болмайды? — деб сорууну кызыулагды Асхат.

— Тиширыулагъа женотделле, халкъны барына комсомол, партия совет организацияла бардыла. Мен ол затлагъ: бѣлюнсем, газетни кичыгъарыр? Кесниг «Боранбилгични» биргесине насыб болса, бир улл статья да келтирирсе, — дедим, мени къадар кыйынымы билалмай сѣлешгенча кѣруб.

Биджи улу Асхат бла юй бийчеси Суламифь Борисовна

Чокуна да, бизни сейрибизге къараб, сѣз къошмай, акылыбызны билирге излегенча, тынгылайды. Асхат, дагъыда не эсе да айтыргъа башлагъанлай, джолну озуб баргъан юч тиширыугъа ийди кѣзлерин: джайгъы исси кюнде экисини да башларында къат-къат къалын джаулукълары, юслеринде къурт къатапа чепкенлери, аякъларында эски сахтиян мессилери, джитибурун галош ла кийиб, беллеринде буршу кысылгъан сары, джашил белликлери, атламлары, кѣз къарамлары, къол кымылдатыулары да, юс кийимлерича, эртделеден башха тюрлю болмай. Аланы биргелерине баргъан тиширыуну неси да башха эди: башында сыйдам къара джибек джа-

улугъу, ич джаулугъу кёрюнмезча, джарашу атылыб, юсюнде кюл бетли учуз къумачдан чепкени, дженглери билеклерин къабаракъ, бирсиленикилеча ашхын маталлы салынмай, аягъында кеси къолу бла оюу салыб тиктеп сахтиян чарыкълары, къараууз-мор чындайлары, ингичкерек кёксюлдюм беллиги, нёгерлерича метр атламла этмей, тёрт джапына къарамай, джарашу къымылдай ташайды. Чокуна, аланы къарамлары ташайгъапында, Асхатха къараб:

— Эй, джигит, иш анадады, анада. Чыбыкълыкъда ийилмегени артын билесе,— деди.

Халкъыны джарыкълыкъ джашауун, ангысын, билмиш ёсдюрюуге Асхат хаман да къайгъыргъанлай тура эди. «Шахарладача кийинмейдиле, сёлешмейдиле деб къыйналмайма, кесибизни халкъда джюрюй келген адетлени, тазалыкны, сёзде, кийимде да джарашуу-лукъну сакъламагъанлатъа къыйналама. Элдеде кёбдюле юлгюлю тиширыула, эркишиле да. Аланы мисалгъа тутсакъ да, боллукъду. Кёлюме дагъыда алай келди: юйлерин, юйдегилерин, кеслерин кирсиз, джарашуу тута билгенлеге саугъа бере, атларын бютеу элlege билдире турсакъ, джарар эди»,— дей кесин кёб сагъышха ие келиб,— «неин табмаса да, къарачай юйдеги санын табаллыкъды, силтиден этсе да»,— деучен эди.

Асхатны къарамы, сёзю, юйде, тышында да кесин тутханы «окъуулу юйдегиден чыкъгъан, кеси да къыйнылыкъ сынамагъан адам болур бу» дерча эди. Асхатны кесини туугъан атасы, къара танымагъан Басият 1929 джылда ауушханды, Асхат юйдегиси бла Москвада заманда. Анасы Гиджыу 1943 джыл ауушханды. Асхат сабийликде ёксюзлюк сынамагъанлыкъгъа, джыйырма джылы тола, Совет власть да джангы къуралыб, джашау Асхатчалагъа окъургъа, ишлерге кенг джол ачхаллай, Асхатны окъутхан, сабийликден ёсдюрген,

кертн аталыкъ этген Ильяс ауушханында, терен бушууу чекгенди.

Байрамукъланы Ильяс бизни халкъда билимин. окъууну сингдирген биринчи баш адамладан болгъанды. Кеси да окъуугъа, устазлыкъ ишге кесин бергенден, энчи джашауун кзуарар къайгъы этмей, юйдегиленмей квалгъанды. Джашагъан джери школу межамы эди. Асхатны кесине балагъа алыб, таймаздан муну юйюнде ишлеб тургъан джумушчусу кереклисин тындырыб, Ильяс юч башлы юйдеги болуб джашагъанды. Дебо улу Ильяс Биджи улу Басиятдан Асхатны кесинде туртаргъа тилегенинде, Басият унамагъанды, анасы Гиджюу андан да бек чарлагъанды. Дагъыда Ильяс, кюрене кетиб, игилик излегеинн атасы бла анасына ангылатыб, фахмулу джашчыкъны кючден алгъанды кюллариындан. Асхат а, алайсыз да билирге излеген затын, сорлугъун Ильясха сора юрепиген, агъачдан джонуб этген оюнчакъларын Ильясха кюргюзюб махтау табыучу джашчыкъ, Ильясны баласыча джашаб тебретенине кзууаниганын да айтхан эди, Ильясны хапарын соргъаныкъда. Асхатны кийимн, ашы да Ильясда джылларында иги болгъанына сюз джокъду. Неден да аламатыгъы кече, кюн да джапгылыкъ кере, билимин ёсдюре барырча халгъа тюшмеклиги эди. Китабланы кюблюклерн, Ильясны кесинн Асхатха эс ийиб, кюб затны билдирге излемеклиги, юйде тазалыкъ, хурмет.

Башха сабийлени арасында эслилигин, джигитлигин биллиб квалдалгъан эди Ильяс аталы Асхатны кесине джыаргъа, ансы ёксюз сабийле да бар эдиле анга бала болургъа табу этерик.

Бир кюн Асхатны тамада эгечи Гезам анамлада тургъанлай, Асхат, Баска улу, Батты улу келдиле.

— Асхатны башы джашлай былай чал неден болду эке?— деб анам Гезамгъа бурултганында:

— Мени башымда биринчи кёюннген талай акъ тюк Ильясха ачыгъандан, чалымы джартысы Басият атамы юйдегиси окъургъа мадар табмай къалгъанына бушуу эте, къалгъаны да операциялада къошулгъанды,— деб Асхат кеси берди джуубны. Асхатны тамада къарнашы Адей, Дебо улу Ильясдан окъуб, эл школну бошагъанды. Окъуу анга джарыкъ джашаугъа тартар кюч бергенди — балаларын окъутханды Адей.

Асхатны дыгаласы эм кичи эгечин Дариуну окъуртургъа эди. Москвада университетде окъургъа баргъанлай, Суламифь Борисовна бла шагърей болуб, терк юйдегиленнгенди. Тамада джашы Энвер джыйырма тёртюнчю джылда туугъанды. Турмуш болуму таб болмаса да, эгечи Дариуну 1925 джыл Москвагъа кесин юйдегисине джыяды.

Басиятны юйдегисинде джарашыу къылыкъ бар эди: ачыкъ кёллюлюк, адамгъа игилик излеу. Саулай юйюрге Асхатха ушагъан Адейни джашы Солтанды. Аны да баш битгени, саны Асхатдан чыркымыракъды аны кимден да бек Солтан ушайды Асхатха.

...Джазгъы чууакъ кюнде, больницыны врачлары джашагъан юйню туурасында арбазда, узун шиндиклеге олтургъанланы аллары бла, кеслери юйлеринден шиндикле чыгъарыб, тегерекге къошулгъанла да бар, врачла юй бийчелери бла хауада солуй тура эдиле бош кюнлеринде. Аланы орталарында профессор А. Н. Струнников, Асхат, Баска улу, Батты улу, Нартыкъланы Нина, Комаристый, ёкюл Месняев, дагъыда талай адам бар эди. Не эсе да бир затны юсюнден сёз бардыргъанларын сездим. Кенгден огъуна Струнниковну юй бийчеси — «хайдагъыз, бери джете киригиз,» деб атымы айтыб къол булгъагъанында, барыб Нина бла аны орталарында чёкдюм.

— Ма,— деди Струнникова,— бек багъалы кёрген

Асхат Басиятовичибиз энтда бурун адетлеге тартханлай турады: мен къарачай джаш бла къызны эркинлик табханларың, суюгенле буюкъмай, къалайда да тюбеширге болгъанларын къууаныб айтханымда, Асхат Басиятович манга къаршчы болду. «Хар миллетни кесини адети, джашау джоругъу болады, джашха барыб бошагъынчы кече сайын аны биргесине айлана тургъан таулу къыз адебли тиширыуду деб ийнанмам, окъууда, ишде, тойда кюндюз тюбеш селешгенлери, кѳргенлери болмаймыды бир-бирин билирге, таныргъа, таша джерни излеб айланмай», дейди Асхат Басиятович,—деб Струникова сѳзню джигин билдирди. Комаристый да, аны аузуна чаба:

— Асхат Басиятович джашырса да, миллетчилик ауруу барды,—деб чам этди.

— Да айтыгъыз, тойда джаш бла къызны бирге олтуртуб, аналары, аталары, къарт, джаш да тургъанлай биреу «горько!» деб, экисин къучакълашдырыуда табылгъан алапатлыкъны. Сиз айтыудан таулу ол адетни да джорютюрге керекди. Кѳргенин, аманды, игиди деб къарамай, эджиклеб барсын дейсиз, намысха келишмеген адетлени нек тедейсиз? Андан эсе, бизде джорюген алапат джорукъланы алыргъа кюрешсегиз а,—деб Асхат бекден бек кыза селеше эди,—ѳнге затны къой, къартлыгъыгъыз рахатлы болур. Кѳрмеймисиз, Къарачайда оноу да, тѳр да, маджал сюек да, тынчлыкълы орун да, сый да къартныкъыды. Тамаданы эмда тиширыуну ырызларын кѳрмеген адамгъа тергелмейди. Азмыды таулуланы дагъыда асыулу адетлери. Сора аланы унутургъа, кзурутургъа джараймыды? Керекни, керексизни айырмагъан къалай этсе да, башында акъылы тюз болгъан берилген эркинлик бла адамча хайырланлыкъды, ансы, кѳзлюклени, къайры тагъаргъа билмей, къуйругъуна илиндирген маймулча этмез.»

Сыртын шиндикге тиреб, хар кимге кѣз джетдире тургъан профессор, башлы бармагъын юй бийчесине тута:

— Огъай, джанчыгъым, бу джол мен толусу бла Асхат Басиятовични джанындама,—деб Асхатны сыртына кьолун салгъанында, Баска улу да:

— Да сора Асхат айтханны тюзсюнген кьолун ёрге тутсун,—деди. Струнникова бла Месняевден кьалгъанла кьолубузну кѣлтюрдюк.

— Энди хорланган тишируу бла тепсерикме, музыка! Харс!—деб Асхат, чартлаб чыгъыб, онг кьолун кѣ-

Биджи улу Асхат. Къатындагъы—операция этилгей тишируу, ичинден алынган 13-килограммлыкъ кистаны кьолуна алыб.

кюрегине сала, Струнникованы тепсерге чакъырды. Ауузлары бла кысха тартыуну согъа, харсны кызыу къакъгъанларында, джылы келген токъ тиширыу, кысха кырккългъан зыбыр чачы да ары-бери тѣгюле, кесин таулу тиширыугъа ушатыр муратда чыгъыб, олтургъанлагъа насыблы кѣзден къарай, эки-юч кере тѣрек айланыб олтурду, адамланы да джарытыб тепсей билмегени бла. Асхат дагъыда талай тиширыу бла тепсеб, кѣзююню Баска улу алды.

Ма алай эди Асхатны джарашыулугъу, миллетлени барына да уллу илешмеклиги бола тургъанлай, кесини халкъыны керти иги адетлерин джакълауу.

Бир тилде сѣлеше келиб, башха тилден сѣзюю арагъа кийиргенни кѣрсе, джаратмай эди Асхат, «не къарачайча, неда орусча сѣлеширге керекди» деб, алайны сансыз этиб кыймай эди. Орус неда башха миллетлеге чола кѣзден къарауу да унамай эди.

Асхат арт джыллада (1935—1936) сагъышха киричю, джашауун сюзюб къараучу болгъан эди. «Клубну» да сандан бир джокълай эди. Алайлыгъыны чурумун билдим. Асхатны джашлыгъындан огъуна уллу ишети болгъанды кесини ана тилинде да, орусча да суратлау литературада ишлерге, кѣб зат джазаргъа. Не келсин, джашауу, ишини къатылыгъы чырмаулукъ этдиле. Медицинаны суйгенден, ишни кыйынындан кыйынына кире, таймаздан кѣб операция бардыргъанлай тургъанды. Хирургну, эртденбла ишге баргъанындан кече джукъугъа киргинчи, кѣз туурасында, эсинде ауругъанланы джашауу кюсеген кѣзлери тургъандыла. Неллай бир кыйыны киргенди аны, ауругъан, сау болуб, кыуанч табар ючюн! Аллай кыйынны ѳлчеси джокъду. Аны кѣлтюрю ючюн, къаллай суймеклик болургъа керекди адамгъа! Эртдеден орналгъан муратла уа? Асхат, отуз джылны джашаб, ызына къарагъанында, къадар адам-

ны джашауун сакълагъанын, джанын къалдыргъанын кѣралмай, джазгъаныны азлыгы тюртюлгенди кѣзюне. Хирурглукъ кѣзюусюз къартайтыучу санагъатды, аны да джылындан тамада кѣрюнюрча этген эди ол. Джашауунда кѣб затны баджарыр акъыл алгъанча эте келиб аллында, дагъыда джашаугъа базалмагъан тылпыу ангылашына эди. Асхат ууакъ назмуладан уллу поэмалагъа кѣчер, неден да аслам прозаны бардырыр акъылгъа дженгиб эди. Ол кѣзюуледе кѣчюргенди «Илячиини джырын» да, «Боранбилгични да». «Илячиини джырын» алгъаракъ кесн келтиргенди редакциягъа. «Боранбилгични» юйюмде, Аппа улу Хасан, Орус улу Махамет, Ертен улу Азрет, Кипке улу Мухаммат болуб, окъугъандан сора, мен кесиме алыб къюуб, эртденбласында, иште баргъанлай, типографияда линотипчиге бериб, ноябрни джетинчисине чыгъарырча этген эдим. Асхатча кѣчюрюр ючюн, аны ангысы, аны чемерлиги болургъа керек эди адамда.

Аппа улуну «Къара кюбюрюн» Асхат багъалатханы неден да бек тили ючюн эди. Ол джыллада романны класс кюрешде магъанасын чертерге керек болсакъ да, Ислам Къарачайлы да, бу тизгинлени джазгъан да чынг уллу махтауун аны тилинде кѣре эдик, Асхатча.

Асхатны толмай къалгъан затларыны бири юйдеги джашаууну юсюнден хапарды. 1936 дж. Ислам Къарачайлы келгенинде, больницыны огъары джаны салкъында олтура туруб, Ислам Асхатны не джазарын сорду, къарачай интеллигенциягъа да, къара иште урунганлагъа да бирча тынч ангылашынырча, юйдеги джашаууну юсюнден абадан зат джазар мураты болгъанын айтды Асхат. Мен да, Асхатны джазгъан хапарын бѣлюб, газетни юсю бла чыгъара барырым кѣзюме кѣрюнуб, джазарына гузаба болдум. Планын салгъанын айтхан эди. Джазыб башлагъаны бла къалгъанын би-

лалмадым. Джазса уа, керти алапат зат джазанына ажимсыз этгенле кесини басмадан чыкыгъан чыгъармаларыдыла.

Асхатны тамада джашы Эввер Ата джурт къазауатны ачы отуна кириб, Сталинградны кълоруулауда джитлик кёргюзюб ёлгенди. Джашына этген бушуу да Асхатны саулугъуна бек тагыгъанды.

1957 джыл анамы эгечинден туугъан Лайпан улугъа Москвагъа ийген къагъытымда Москвада Къарачайдан кимлени кёргенини билирге излеген эдим. Ол да Асхатны мстрода кёрген хапарын джазды, саулугъуна кълорайсызлыгъын да, Къарачайны сагъына, кёзлерине джыламукъ уруб, барыр джерине кечигиб кетгенин да билдириб.

Ол затланы барысын кёзюме кёргюзюб титирдим. Анам ауушуб, терен бушуудагъы кюнлеримде Асхатны саулугъуна къайгырыргъа джюрегимде орун табылды. Аллай бир орун алгъан эди Асхат аны билгенлени барысыны джашауларында.

Асхатны келир хапары кемсиз къууандыргъан эди бизни. Баска улу Петр, кёзлери джыламукъдан толуб, Асхатны кёрюр насыб табылыр деб ийнаналмайма, эй, Асхат, Асхат, дей, креслогъа олтуруб, башын энишге ийиб, сагъышха кирген эди. Асхатны ауушхан хапары келгенинде, алайсыз да инфаркт бола тургъан Баска улугъа билдирмей, таша джылау ачдыкъ. Башха болмай, халкъны бир джанындан джарытыб тургъан джарыкъ джукъланганча, кесибизни да джюрегибизде кесеги ююлгенча кёрдюк.

Аны ёлюю Асхатны таныгъанланы барына уллу бушуу болгъанды.

Къарачайны белгили поэтини, алапат хирургну, алимини, терен акъыллы, керти уллу адамлыгъы болгъан Асхатны аты, унутулмай, узакъ ёмюрлеге ётерине ийнаныбыз.

ЕРТЕНЛАНЫ ЛОҚЪМАННЫ ДЖАШЫ АЗРЕТ

Алгынгы поэтлени, джазыучулары эсге тюшюре тебрегенлай, Азрет башха тюрлю, жарыкъ джанган джуддузча кёрюнеди. Бар эди Азретни назму хатында квалгъанладан белгили башхалыгъы. Ол джыллада джашау халны кеси кёрмеген Азретни толу ангылаялыкъ тюлдю, джазгъанын кьургъакъ ауаз бергенге, керексиз тик сёзлюге бардырыгъа да болур. Азрет а керти уллу фахмусун зорлукъ джашаудан квалгъан тамырлары кьоратыр ючюн кюрешге бергенди. Ол джыллада Азретни назмулары кёб окъуй эдиле, алагъа кьууаныб тынгылай эдиле. Сёзлери шатык, кесги, ачыкъ, душманлагъа хатерсиз, тюзлюкню джакълагъанга, кёлсюзге да эс табдыргъан.

Уллу насыб эди халкыгъа Азретни алай джазгъаны, заманга кёре ишлей билгени.

1926 джылдан башлаб, Азретни джазгъанлары окъуй тургъанлыкыгъа, кеси бла шагърейлигим джокъ эди.

1929 джыл кашкуллагъа келгенимде, стол юсюнде «Эркинликни джилтилер» китаб тура эди. Китабны ачханлай, артына таралгъан квалын чачы, юсюнде мийик джагъалы акъ кёлеги, кермекъаш, уллукёз джашны суратын кёрдюм. Китабны, кеси кьолу бла джазыб, кичи эгечим Назифатха саугъагъа берген эди. Башха затха бёлюнмей, ёретинлей окъургъа кьадалыб тургъанымы кёргенинде анам, кьой бусагъатда, адам киргинчи кесинге кьара ,ауузлап,—деди.

— Кимибизди Ёртен улу?

— Аппаланы Зулихатны* баш иесиди (Зулихатны

* Азретни биринчи юй бийчеси.

аккасына Аппа деучен эдик), бир джарыкъ илеш джашды, келгенлей турады. Зулихатны атасы, анасы да бек эртде ауушуб, юч джашчыкъ бла эки кыызчыкъ (Зулихат бла Асият) ёксюз кыалгъан эдиле. Атам бла анам эдиле алагъа бек джан аурутхан. Окъуугъа да ала джол ачхандыла. Зулихатны атасы Исмаил бла атам эки къарнашныкыла эдиле. Ол себеден Азрет бизге, Зулихатны ата юйюне джюрюгенча, алай джюрюб тургъанды. Мени уа тышында окъууда болмакылыгъым аны бла танышдырмай тутханды.

Энди уа, хапарын билгенден сора, кёрюрге ашыгыш болдум. Алайлыгъымы билгенча, узаймай босагъадан Азрет тюшдю: башында джукъа акъ кийиз бёркю, юсюнде, суратдача, акъ кёлеги, джарашыу галифе кёнчегн, башлы чурукълары, бармакъ кирмезча, кеблениб. Белинде къарачай кюмюш белибауу, кёзюнге асыры джити къарагъандан зуккуча кёрюне. Кюеулюгюн багъалата, къучакълаб саламлашдым. Къараб-къарагъынчы алай плешдик, ёмюрюбюз бирге ёсгенча, не затны да айта, сора, кюле, ышара, джарыкълааныб олтурдукъ. Ол мени кёре тургъанын, билгенин айтды. Мен а аны бирипчи кёреме. Олтуруб тургъанлай, ёрге къобуб:

— Суу ичейим,—деди.

— Тохта, мен берейим.

— Огъай, Байдыматны хант юйюне мен устаракъ болурма,—деб ары киргенинде, анам, эки кёлу да тылыда:

—Сууну кьой, хазыр суусаб барды кьошунда,—деди. Азрет, кьошунну табыб, суусаб ичди.

— Мен кёбюсюне мында джашайма, келирме артда, сен да джолоучу болуб джыйылгъанса,—деб учунуб атлагъанча, кетди.

Орусча окъуй, орус джазыучулагъа, поэтлеге юреч-

инген эдим да, Азретни къайсы бла болса да тенглешидирим келди. Сёзюнде, къарамында, атламында бир затха сыйыныб тохтамагъан сейир дженгиллик, айбатлыкъ эседим.

Есенин да, Маяковский да назмуларын кеслери окъуб, башха-башха заманда Ленинградда кёргенме экисин да. Маяковскийге уа экинчи кере 1929 джылда, Азретге туберимден талай айны алда, Краснодарда джууукъда олтуруб да тыпгылагъанма. Азретни кесин тутханы, къарамы Маяковскийге, окъугъаны Есенинге ушагъанча, алай кёрдюм, экинчи кюнюнде келиб, мени тилегим бла назмуларын окъугъанында. Азретни тау кийиминден башха кийими болуб билмейме. Тау кийимле уа санына кёре тигилиб, юсюн ариу къабыб джарашыб эдиле. Анга джарашханча, тау кийим алай джарашхан хазна болмаз эди. Башы, бойну, санлары бирча субай эдиле, таулу джаш болгъанын кёргенлей билирча.

Азретча чамчы, накъырдачы, селекечи къайда! Бир-бирледе тенглерине: Глоу улу Исмаилгъа, Умар улу Сафаргъа, Бостан улу Хасанга хапар айтыргъа кызгъандан, тегерекде адам барды, джокъду деб къарамай, кыла бла джашланы таша сёзлерин ачыб да къоя эди.

Кызчыгъы Лариса эди Азретни къууанчы. Тау адетде намысын сакълай, атамы, анамы къатларында къойнуна алыб олтумагъанлыкъгъа, биргесине келиб, бир отуудан бирсиге кире, кюле, ойнай айланган, кесине ушан кызчыгъындан кёзлерин алмай, эслетмей, аны марагъанлай туруучан эди.

...Бир кюн ишден келе, «Ларисаны анама ала барайым», деб Азретлагъа къайтханымда, эшикле ачыкъ, кёрюнген адам а джокъ. Тауушума сагъайгъан да болмады. Ич эшиклени ачыб къарагъанымда: Азрет, къараууз тыш кёлеги юсюнде, орундукъда сыртындан джатыб джукълаб, кызчыгъы Ларисачыкъ да кенделенине

Ертеп улу Азрет.

джатыб, башчыгъын Азретни кёкюрегине салыб, чашчыгъы да Азретни бойну джабыб, аузчугъун ачаракъ этиб, татлы джукъугъа кетиб турадыла. Орундукъну баш джанына столну мойюшю айланыб, юсюнде да карандаш бла джазылгъан къагъытла. Азретни онг джаны бла орунну юсюне къызыл тышлы къара карандаш тюшюб. Джанига къууанч келтирген халгъа тюбегенча болдум, атасы бла къызчыгъыны татлы джукъугъа кетиб тургъанларын кёргенимде. Бёлмез ючюи акъырын, шыкъыртсыз чыгъыб кетдим.

Азретни джюрегин кемире тургъан зат болгъаны белгили эди. Джазар затларыны оюмларын этеми бола эди, огъесе кесин ангылар джашау нёгери болмаймы алай эди — ол затны сора айланыргъа мадар джокъ эди, адамны ич дуниясы ташалыкъны, хатер салыуну излейди. Окъууу да, чырайы да болгъан кесинден алты-джети джылны кичи Зулихатны Азрет кёлю бла сие эди, экиси да бир-бирин билиб, ариу джашагъанча кёрюне эдиле. Ларисачыкъ туугъандан сора уа экисине да джанындан юлюш эте эди.

Алая ортагъа айрылыкъ кирген эди. Ол болумда экиси да, джууукъ, тенг да юйдеги чачылмаз джанындан кюреширге борчлу эдиле., Амма джашлыкъ, уллу кёллююк хорлаб кетдиле.

Лариса бла къалгъан заманы, неда сандан бир табылгъан рахат джукъу болур эди Азретни сагъышдан къутхаргъан. «Джарыкълана, къутура турады Азрет» деб кёлюнге келгенликге, кёз къарамындан таныла эди аны джюреги, джарыкълыкъгъа байланыб къалмай, дагъыда башха къайгъылагъа илиниб тургъаны.

Азретни атасы Локъман—къолу уста, джарыкъ кёллю, акъыллы адам, юйдегисин ишджитмей джашатханды кесини къол къыйыны бла. Анасы Батыкъ да, айбатлыгъы, тазалыгъы бла айтылгъан тишируу, юй тур-

мушларын джарытханлай тургъанды. Батыкъ 1917 дж. Азретге он джыл болгъунчу ауушханды. Анасын кюесе да, Локъман Батыкъдан сора келтирген тиширыу Орусланы Келимат, Азретге, халал джюрекден, кесини баласына къарагъанча къараб, ёксюзлюкню ачыуун теренден сынатмагъанды. Ол себебден Азретни къанында унукъмакълыкъ джокъ эди, бёгеклик кёрюне эди. Алая юйдеги джашауу бегиб къалалмай, тюрлене-тюрлене, Азрет кесине билим тартса да, уллу джашаугъа талашса да, атламына ууакъ затла чырмау бола, заманы толусу бла хайырландырыгъа амал табмай, алайлыкъгъа къыйнала, джарсый, джюрек къылларыны къарыусуз бола баргъанлары артхаракълада дженгиллигинден таныла эди. Дженгиллиги аны сыйын сындырмазча, олсагъат кесин эсгериб, сабырлыкъ тарта да биле эди.

Азретни тюшюнде назму джарашдырыгъа ёчлюго да, тюшюнде джол табалмай къалгъандан болур эди. Ол къылыгъы сейир эди. Тюшюнде къурагъан назмусун, уяныб, орундан къобмагъанлай, къатында дефтерине джаза эди.

Азретни дагъыда бир оюну: бусагъатда Рахатлыкъны орамы алгъын башха ат бла айтыла эди, кеси да бирси орамладан ариу эди ,тюз эди. 1930—1932 джыллада Азрет, ол орамда аякъ машинасын къыздырыб, автостанцияны туурасына джетерге, циркде ойнаучуча, эки аягъын ёрге айландырыб велосипедни юсюнде бусагъатда къумач сатылгъан тюкенни туурасына джете эди. Ол спортда нёгерлери Глоу улу Исмаил бла Умар улу Сафар эдиле. Кёргенле бек сейирсине эдиле Къарачайгъа белгили, айтылыб тургъан поэтни эртденде, ингирде аллай трюкларына. Азрет адамланы сейирсиндирге этмей эди, таб аланы къарагъанларын да

ушатмай эди, санларын ийлеб, кесини саулугъун сакъларгъа, башын солутургъа излей эди.

Азрет солуулукъ табхан шахарда дагъыда бир юйдеги бар эди. Зулихатны атасыны кичи къарнашы Осман бизни бла бир юйде босагъа хоншу болуб джашай эди. Кеси да гипографияда наборщик эди. Аны юй бийчеси орус тиширыу Душа, тюрлю-тюрлю кюлкюлюк, накъырда хапарла айтыб, джарытыучан эди. Азрет Душагъа тынгылаб кюлген хапарланы бири эсимдеди. Север Кавказы аралыгъы Ростовда болгъан кёсюуде, А. И. Микоян крайкомгъа башчылыкъ этген заманда, 1925 джылда крайда тиширыуланы съезди болгъанды. Съездге баргъан делегат тиширыуланы арасында Душа да (Евкадия Пантелеевна Куликова) болгъанды. Аны биргесиндегиле, орусча билмеген къарачай тиширыула. Душасыз къалыргъа къоркъуб, ол атланган джерге ала да атлана тургъанларын эслегенинде, А. А. Бурина къарачай тиширыуланы Душагъа аманат этгенди. Душа билген къарачайча джыйырма сёз эди: анам, атам, суу, кел, бер, кет, олтур, сен, аман, иги, къыз, къатын, чахтана, тохта, кёз, къол баш, аша, мен, сууукъ.

Съезд башланьрдан алгъа, тиширыула тохтарыкъ юйге, Ростовну кенг орамыны бирси джанына ётерге тебрегенлей, Душаны этегинден бири, аныкъындан да бирси — къарачай тиширыула, бары бир-бири этеклеринден тутуб, орамны кенгине тизилгенлеринде, арбала, машинала, барыргъа джол табмай, бир-бири юсюне басыныб, ростовчула да тиширыуланы сейирлерине къараб кюлгендиле. Тиширыула уа, къалайда джюрюселе да, юйден тышында ол джорукъда айлангандыла, шахарда аджашыргъа къоркъуб. Башха кюлкюлюк хапарланы да этеклерин тутуб джюрюгенлерине къошуб, кюлдюрюрча, табы бла айтса, Азретча чамчы огъай, ким да кюлмей къалмай эди.

Азрет Османни кесине да бек илеше эди. Типографияда кёре юреннген болур эди. Кесини юйдеги джашауунда джаны кыйналган ичги сёзюн кёбюсюне Осман бла анама айта эди. Къызчыгы да Османлары бла анамлада булджуучан эди.

Отуз ючюнчю джыл Ислам Къарачайлы бизге келгенинде, Азрет, башхала бла кетиб къалмай, Исламны биргесине кечени ауурлугъу озгунчу олтурду. Исламны кёб умутла этгени билдире селешгени эсимдеди. «Энди саугъанг а окъуучулагъа неди?» деб сорган эди Азретге. Азрет да, тынгылай туруб, поэма джазаргъа, «Насреддин ходжаны хапарларын» толуракъ берирге излегени билдирди. Артхаракъда уа билдим ол кюнде огуна «Сафийтны» биринчи строфаларын джазыб башлагъанын.

Джазгъанын, кеси джаратыб бошагъынчы, адамгъа кёртюзмей, таша тутта эди.

Ларисачыкъ бла булджуй, кёб заманын ашыргъаны амалтын, джазгъанын азыракъ этгени да болду. Отуз экинчи джылда басмагъа заты кирмегенини чуруму алайлыгы бла эди. Тенглерни, Азретни Лариса бла ойнагъанына кенден къарай туруб, сен сабий асыраучу болуб къалдынг да, не джазыб джазмай, не арабызда кёрюнмей, деб накъырда эте, къатына баргъанларында, къызчыгы къолчуклары бла къаты кысыб турган гитче бармакларындан айырмагъанлай,— мени джазгъаным, джашауум да муну бир ышаргъаныны багъасы джокъду, деб Азрет, къызчыгына къууана, джууаб бергенди.

Къаламны алса — поэт, адамгъа селешсе — адам, балагъа джетсе — халал ата бола билген Азрет, джюреги тынгысыз болса да, кесини аллында джашаууна кёб оюмла сала эди. Заманын излемлерин эсге ала, кесини литературада ишине башха кезден къарай теб-

реген эди. Адамны ич дуниясын ачыклагъан, джашау-ну кенгден аулагъан абадан, айбат затла джазар акъыл алгъанын сёзюнден да, артхаракъда джазгъан затларындан да билирчады. «Сафият» поэмасы, прозада да «Насреддин хожаны хапарлары» ол иште ал сынамлары эдиле.

1934 джыл Орусланы Махаметни Османлада джашаргъа джарашдырыб, барыбыз да алада олтуруб тургъанлай, Азрет келиб, Махамет бла Исхакъны араларында, эшикден кирген джерде олтурду. Барыбыздан да тартигна тургъан Махамет, Азретге, бети кызара, илеш бетден къарады. Кёб тюшюреме ол кюню эсине, Къарачайны совет литературасыны тамал ташын салгъан Азретни, поэзияны сабанына аламат бюртюкле ата тебрегеп Махаметчикни ала бла бирге олтуруб, халкъ джырланы ноталагъа кийириб, кеси да назмулагъа макъам джарашыра тебреген Исхакъны къыл къобуз бла тау тартыуланы согъа тургъанына тынгылагъанлары; андан чыкгъандан сора да, Азрет, юйюне кетиб къалмай, манга келиб, Махамет бла Исхакъны биргерини чай ичгенин. «Мен эди он джылны джазарча болсам, алгъынныгы чыгъармаларымдан эки-юч затчыкъдан къалгъанын архивден тышында кёргюзмем. Балта, бычакъ ойнатыуну, къайры къотур афендини ызындан къуууб айланыуну тохтатырыкъма. «ОС-САЛАМ, ТОЧКА!» дсб да чай иче тургъанлай айтхан эди Азрет.

Мени библиотекамда Москвада заманымдан къалгъан, татар тилде чыкгъан, къысха хапарланы эки джыйымдыгъы бар эди. Биргеме окъугъан татар къызла берген эдиле. Татарча къыйналыб окъугъан эдим кесим. Бир кюн Азрет, аланы табыб, анам да, мен да тургъанлай, тыйгъычсыз, дженгил окъуб тебрегенинде, сейирсиндик. Келгени сайын ууакъ-ууакъ окъуй, хапарланы

анама толусу бла окъугъан эди. Кесни джитилиги эди анга къаран тилни билдирген, ансы кърымлыла бла къазанлылааны башхалыкълары барды тиллеринде. Тюрк тилге усталыгъын билгенимде, андан да уллу сейирсиндим, тюрк тилни билген Чокуна бла Азретни сѣлешдириб тышгылагъынчы, тынчлыкъ табмадым. Арабча да Азретни хорларыкъ хазна табылмазын айта эдиле билгенле. «Да, сен а ол тилледен кѣчюрюб турсанг да боллукъду» дегенча танытханымда, кѣчюрюучю болуб, ъмюрююм джетеклей иерге кѣзюм къыймайды, деб джууб берген эди Азрет.

1935 джыл Азретге бек къыйын, къайгъылы джыл болду: не къадар джамау бола, юйдеги джашауунда юзюлген, оюлгъан джерни битерге кюрешсе да, юйдегиси чачылды. Джанындан сюйген къызчыгъын таймаздан кѣре турур кюнден чыкъды.

Джылны ал айларында джазыучулары бригадасы бла элледѣ джарыкълыкъ-ангылатыу ишни бардыргъанды, аны бла биргелей бурунигу айтыулары, таурухлары, артыкъсыз да «Ходжаны хапарларына» къошар хапар джыяргъа эс ийгенди. Кетер кюнюнде, мен да анамла да тургъанлай:

— Байдымат, гардош кереклинг бар эсе, машок хазыра, гардошчулагъа барама,—деб накъырда эте, Марагъа барлыгъын айтыб, суусаб ичиб, саламлашыб чыкъгъанында, анам кѣзю-башы бла кѣргюзюб, ызындан бирси отоудан ойнай тургъан Ларисачыкъны чыгъартды, аны кѣре кетер дыгаласда келгенине ишек этиб. Азрет ол иш бла кетеринден алгъа эки айны, къайдан эсе да, узакъдан Ларисачыкъгъа ичи, тышы да бирча джумушакъ тюклю чыммакъ-акъ тончукъ келтирген эди да, сабийле, анала да анга сукълана эдиле. Тышындан къарау бла Азретни юйдеги джашауу аман кѣрюнмей туруб,

отуз бешинчи джылны аягына джууукълаша бузулду, ансы.

Юйдегиси чачылгъанында, Азретни, ким да эслерча, терен бушуу алды. Зулихатны ахлулары барысы Азретни джакълагъанларын Азрет кеси биле эди, алагъа илешиб эди. Алай болса да, Зулихатдан айырылгъандан сора биринчи кере тюбегенимде, саламлашыры бла къалырын билалмай джунчуду. Мен кесим ачдым джол.

Азретни юйдегисине таралгъанын кёзюме кёргюзсем, кёлюме кёб зат келе эди. «Азретча закий поэтге, басылгъан джашаудан эсе, кёзюне къараб, джумушун этиб, бирча къабда тургъан тиширудан эсе, аны джарыта, илгендире, сейрсиндире, бир джылтырай, бир джукълана, кёрюне, бугъуна, таймаздан Зулихатча къайгъыландырыб тургъан тыйыншлы болур эди», деб кёлюме келе эди. Алай болмаса, Зулихатдан айырылгъанлай, Азретни музасы аз джокълаучу болмаз эди», деб кёлюмдегини да аны бла бегите эдим. Алая, ким кимни ичин билиб бошайлыкъды! Азретни энчи джашауунда эсленген тартышлыкъла дуниягъа айтылгъан поэтледе да болгъанларын билебиз. Джашау сый, сыр айырмайды.

Юйюбюзде, не эсе да, бир зат джетмегенча болуб, къыйнала эдик ал кёзюуде Азретни келмегенине. Иште кёрсем да, кёб мычымай эди къатымда. Алгъынныгы джылла бла арт кёзюулени тенглешдирир зат къалмагъан эди. Ал джыллада нечча тюрлю чамы бла, таб айтылгъан сёзюу бла джарыта эди, берилген темагъа къараб къарагъынчы кимден да алгъа назму джарашдыра, къалгъанла хайырландырыргъа билалмай къойгъан къарачай сёзлени, мижегиден чыгъаргъанча, хар кимни сейрсиндире, эркин табыб, не джаны бла да ёсе баргъаны ачыкъ болгъан Азрет, арт кёзюуледе ишден арыгъанча, санына тирилик табмагъанча, кёрюне эди, юйдеги джашауу бузулгъанына къыйнала. Тирни,

фахмулу, кѣб иш кѣоратыучу закий поэт дагъыда кесин бошлаб кѣоймады, джыл да озгъунчу дагъыда юйдегиленди, алгъынча, кеси джанындан кѣб джазмаса да, орус тилден аслам кѣчюре башлады.

Азретни не заманда да кѣзге кѣрюнмеген, уллу кыйыны кире тургъанды литературагъа: Азрет тинтиб окъумай, ол джол ачмай, суратлау литературада чыкъгъан эсе да, сандан бир зат чыкъгъанды. Ол кыйыннга кѣорагъан заманын кесине хайырландырса, Азретни чыгъармалары узакъ юлюшге кѣб болур эдиле.

Отуз тѣртюнчюдеми, огъесе, отуз бешинчи джылдамы эди, унутханма, редакциягъа элледен келген назмуланы кѣарысузлукъларын кѣргюзюб, газетде статья чыгъардым. Даут, статьяны огъурамай, «Орусланы Аминагъа джууаб» атлы статья джазды. Дагъыда айланыб, «Джууабха джууаб», деб кесими тюзлюгюмю джакълай, башха статья чыгъардым. Къысхасы, полемика барды. Азрет, бирибиз джанлы да болмай (тюзю, кимни тюзсюнгенин ачыкъ билдирмей), бизни литературабызда даулашыу, сюзюу, чабакъгъа суучады, деген эди. Ол сѣзюн да эсде тута, «Ходжаны хапарларында», мени кѣзюм бла кѣарауда, талай чолалыкъны эслеб, аланы ача, 1936 джылны къачында «Къызыл Къарачай» газетде статья чыгъардым. Азрет джазыб башлагъанлы аны чыгъармаларына бир джан сѣз табмай тургъанлай, статья чыкъгъанында, чууакъ кюнде кѣк чартлагъанча болду. Джазардан алгъа кесим да кѣб сагъыш этген эдим. «Алты-джети джылны бир юйдегича джашаб, бир хауаны солуб, бирге джарыкълана, бирге бушуу эте, бирге ишлей тургъаныбызны къачын тебледи», дерми деб. Таб, джазыб битдиргенimde да, линотипчиге бермей, эки-юч кюнню тутхан эдим. Статья чыгъыб бошагъанында да, джазгъанымы тюзсюнгенликге, кесими «сатлыкъ адамча»

көрүб, ичимден кюе эдим. Азретни салкын кёзлери кёзюме көрүне, тынчлык табмайма. Төгөрекде уа, манга махтау сала, айтылган сёзле эштиледи. Ол тауушла бир джагыладыла джюрегиме, бир эрши көрүнедиле. «Джалган дунья, баш адамы юсюнден аз да чоларак зат айтылса, аны сыйын тюшюрюрге излегенле кылай дженгил табыладыла», дей эдим ичимден. Ингирде, редакциядан келе, кесим турган юнню мюйюшюпден айланган джерде келинибиз Заллиу бла (Эриккенлашы Залихат) Чыпчыкылашы Мариямга (ансамблны солисти) тюбедим. Экисин да, кыймай, биргеме элтдим. Киргеникте, Орус улу Махамет, Азрет, бизни Исхак олтуруб турадыла. Азретни кыаныла тюрленген зат эслемедим, кеси да, ышара кюбду.

— Чакырылмаган кюнакча керлюк болмазса,— деди.

— Мен таныганлы сени кюнак болуб билмейме, энта кюнакча кераллык тюлме,— дедим. Джууабымы ушатханын да таныдым. Зулихатдан айырылганлы Азретни бизге келгени ол ингирде эди.

Тилей кетдик да, Мариямга «Таулу кызыны», «Мухтарны» джырлатдык. Исхак, Заллиу бла Мариямны ашыра, тамадала да кеслерине кетдиле. Юйде кыалганла Махамет, Азрет, Юнус, мен. Бир кесекден Матрёна, Тауланчыкыны кыйнуна алыб, Ларисачыкыны да кюлчугундан тутуб кирди. Лариса, Азретни кергенлей, «папа!» деб чабды. Азрет, кызычын айырыб эркелетирге тартына болур эди, Таулан бла Ларисаны эки тобугуна олтуртуб, экиси аны бла ойнауга кетген кёзюде, Юнус, бети кызара:

— Да, Амина уа ууадых этиб атды да газетде,— дегенинде, мангылайын Тауланни мангылайчыгына тирей:

— Тюз этгенди, кесим да алайга чийсил эдим,—

деб, аны ючюн джюреги кыйналмагъанча, джууаб берди, Кыйналгъан эсе да, арагъа сууукълукъ кийирмеди.

Азрет Азретлей къалгъанын билдим. Аллай адам керексиз кёлкълалдыдан мийикде болады. Джюрек джарсыуун ачмайды керексиз джерде. Ууакъ адамлада джюреген зарлыкъ, аман иннет керидиле кесин онглу ишге берген керти закий адамдан.

Аппа улу «Къара кюбюрню» джазгъан заманда, аны джазгъанына халкъ айтыулары табы бла кийириге Кипке улу Мухаммат бла биргелей, Азрет да болушханды. Аны, Хасан ауузу бла айтхан бла къалмай, кесим кезюм бла кёргенме.

Отуз алтынчы джылда джазыучу Герасименко да келиб (атасы Михаил Васильевич Къарачайда устаз болуб ишлей эди), культураны юйюнде областны поэтлерини, джазычуларыны джыйылыуу баргъан эди. Аппа улу да анда болгъанды. Кеси да ол кезюуде обкомну секретары эди. Кимни къалай джазгъаны, литератураны ёсюмю не халда баргъаны сюзюле эди. Джыйылыуу башланьрны аллы бла джыйылгъанланы сымарлай келиб, Даутха кез джетдиргенимде, къатындагъы къатангы Азретден узакъ юлюшге токъ кёрдюм. Кеси да бетине тер ура, Герасименкогъа къатыб тургъанын эслегенимде, этичюбюзча, рифмаландырыб, джазгъанымы Азретге узатдым.

Азрет окъур-окъумаз джазгъанымы Даутха узатды, кеси манга къараб тургъанлай, Даут да окъуб бошаб, бир кесекден:

«Ийнамдан чыкъгъан Азрет
Берилмезликни бергенд,
Таягъынгы хазыр эт»,

деб джазгъанын, Азретни сырты бла кезлерин ишарта узатды. Азретни алай этерин билсам, Даутха джетерик

түөл эдим. Экинчи кюнүндө Азретден даулагъанымда, «Даутну ачыуланганын кёрюрге сүйүб берген эдим, кимни эсинде эди ышарыб кёояры», деб джууаб этди.

Орус улу Махаметни джазгъанын биринчи кёргенлей, джюреги анга тартханын Азрет кеси айта эди. Олтургъан джерде да Махаметге ийнакълагъан кёздөн къараучан эди. Махаметни ёсюмюне Азрет уллу себеб болгъанды.

Азретни таза джюреклилиги кёблени джылыта эди. Ол игилик излемеген болмаз джазгъанланы арасында. Кимден да уллу ашхылыкъны Байкъулланы Даутха этгени хакъ эди. Азретни назмулары болдула Даутну назму джазаргъа талпытхан. Алайлыгъын Даут кеси да ачыкъ айта эди. Даут аякъ тирей башлагъынчы Азретден болушлукъ табыб тургъанды. Азрет, кёлюне келгенни ауузу бла айтхан болмаса, поэтлеге, ала ючюн бир тизгинини джазгъан болмаз, хар кимни кеси башы бла ишлерин излеб. Назму мардаланы, силабиканы сакълау адетлени, магъанасына кёре хапарны таб кёурауну (композицияны) джорукъларына юрета, джаш поэтле билмеген, кёб затлагъа ачханды алапы кёзлерин, Азретден болушлукъ излей, къатына келген заманларында, неда рцензия берген кёзюуде. Назму джазыуда джол кёргюзюб тургъан ол эди. Алайлыгъы ючюн эди джаш назмучуланы анга тартханлары, джазылгъаны юсюнден ашы акъылын билирге излегенлери да.

Литератураны кенг джолуна чыгъар муратда Азрет кесини ишини, джазгъанын тюрлендире тебреген кёзюуде кесилди джолу. Джай сайын кесини ёзенинден келген уллу Къобанда джууунургъа, шахарны огъары джанында таучукъыга чыгъыб, башындан къараргъа ёч Азрет джылны айбат кёзюуюнде къорагъанды арабыздан.

«Азрет арабыздан къорагъанды» деб айтмакълыкъ да алай тюз тюдю.

Азретни заманында джазыб башлагъан поэтледе отуз сегизинчи джылгъа дери андан аслам джазгъан джокъду. Азрет джазгъан затла къарачай халкъны узакъ ёмюрлеге сакъланныкъ байлыгъыды. Ала Азретни атын ёлюмсюз этгендиле. Дагъыда Азретни джашау бла байлагъан аны артында къалгъан балаларыдыла. Къызы Лариса Қарачаевск шахарны биринчи школунда завучду, экинчи юй бийчеси табхан джашы Мурат Ташкентде юристлик факультетни бошагъанды. Ларисаны да, Муратны да къарамлары Азретге бек ушабды. Азретни бир туудугъу (Ларисаныкъы) Заур Къарачай-Черкес пединститутну бошады. Руслан да бошайды.

Артдагъыла алдагъыланы джете, аланы орунларын ала, бири ёле, бири тууа, джашау алай къуралгъанды. Алай, кеси ауушса да, ашхы иши унутулмагъан адам сауладан да сау кёрюнеди.

Ёртенланы Азрет алай адамладанды.

АППАЛАНЫ АЛИЙНИ ДЖАШЫ ХАСАН

1927 джылны джайында юйдегибиз бла барыб Тебердиде солугъан айларыбызны биринде, эгечим Соня да биргеме, ана къарнашыбызгъа Къаирбеклагъа бара, Советни туурасында къанхакъ башында Теберди суугъа къараб тургъан, къара къалын чачлы биреуню эследик. Юсюнде кёк шевьётдан галифеси, аллай бетли кёлеги малгар тюймеле бла этилиб, белинде артыкъ джасалмагъан кююш белибауу, ышымлыкъ этген джюнгетрлери, аякъларында башсыз таза къара чурукълары. Ол адамны кесин тутханы да, кийимлерини юсюне джарашыб тургъанлары да, чачыны кюнде джылтырагъаны да кёзге илинирча эдиле. Биз алайтын озаргъа

джетгенлей, бизге бурулуб, кьош кьашларыны тюбюнден айбат кьара кезлерин джетдирди, сора гитче ауузун джабыб тургъан эринлерин кезлери бла бирге ышартыб, баш кьакъды. Мен да, кесича, башым бла саламлашыб оздум. Ол тебентин келген оноучу—Аппаланы Алийни джашы Хасан эди.

Ленинградда окъуб келген эдим мен. Комсомолчула джай кезюуге кеслерине секретаргъа сайлагъан эдиле. Экинчи кюнюнде элли активни джыйгъапларында, мени да чакъырдыла. Джыйылыу башлангычы Аппа улу барыны кьолун джарыкъ бетде тутду. Андан джыйылыу башланды, Хасан селешиб тебреди. Эл тюксини джашауда уллу магъанасы болгъанын айтды. Хасанны тюрсюнюшо айбатлыгъына макъамыны ариулугъу, сезюшо табылгъы, джарашуулугъу да кьошулуб, халкъны кесине тартхан эди. Ол кюн алайда анга бюсюреу, сыпас этмеген джокъ эди. Тебердиге келиб, атсыз-бетсиз кьалгъан оноучу болмагъанны орнунда эди. Хасан махтау бла кетди.

1928 джыл Микоян-Шахарда Хасан, юйдегиси бла келиб, бизни бла бир босагъада джашагъанды. Хасанны анасы Мукъуят эртде ауушуб, сабийлигинден Хасанга кьарагъан ана кьарнашы Бадах улу Хангерий болгъанды. Хасан, эл школда айырма окъуй, школдан кьайтса да, юйде этер джумушун толтургъанда сора, китаб окъургъа ёч болгъанды. Талай джылдан аны ангысы бла хатыны ариулугъу кёблеге билиниб, кеси акъылбалыкъ болгъунчу Советде кьагъытчылыкъ этиб башлайды. Хангерийни юй бийчеси, кесини эгечиндең туугъан къызгъа—Мариямгъа Хасанны джалгъар джанындан джюрюб, 1923 джыл, Хасанга онсегиз джыл болургъа, экисин бир юй этеди.

Эгечсиз, кьарнашсыз ёсген Хасан, не кьууанчны да

кызычыгы Тамарачыкыны юсю бла табарыкча, анга эсин бериб джашады. Аппа улуну юйдеги джашаууну юсюнден айта, биринчи юй бийчесин мутхуз кёргюзюрге джарамаз. Мариямны ангысы, тазалыгы, юй тута билмеклиги, Хасанны квачын кёрмеклиги аны юлгюге тутарча эдиле.

Къалай алай да, джашлыкда тюбеген биринчи джашау нёгери, ол табхан баласы адамны джюрегинде уллу орун алганлай къалады. Къзын кесинден айырмай джашатханы да, ёлюр аурудан къаты ауруб турганлай — «Ай, Мариямны табыб, чегет талачыкда юйдегим бла бир джылны джашасам, менден пасыблы болмаз эди», — дегени да башында айтылганга шагъатлык этедиле. Алай болса да аны сагышла башын къайнатхан кёзюню Хасандан джылы тамада тиширыу марады да, Хасанны Мариямдан айырды. Мычымай Хасан Новочеркасскде политехника институтха кирди. Ол тиширыу да аны биргесине джашады, кесини кызына да, Хасанны Тамарачыгына да къарай, толу эки джылны.

Хасанны юсюнде тиширыуну намысын сакълагъан, сёзю да таза джюрскен айтыла, нени да мардасын билген асыллык бар эди. Ол адамга, адебсиз сёлешгенин къой, дюрген кёзден къарагъан болмаз.

Мен аны бла бирге ишлегенме, ол областны прокурору, мен да аны болушчусу болуб. Ол кёзюуде джазылгъанды «Къара кюбюрю» асламысы.

— Бизни прокурорлугъубуз Ахматны* патчахлыгычады, — деб чам этгени да болган эди, ишибизден бёлюнюб литератураны алгъаныкда сёзге. — Неге керекди бизге бу тюрме къайгы, тарыгыу, — деб кёлюнде

* Прокуратураны коменданты Берекет улу Ахмат.

Аппа улу Хасан

лери ол затха ишекли болмазча кѳуралыб да кѳалады, бир-бирледе хатасызны тѳрслѳб. Санкция бермейсе да, арты кѳалай болур? Керти аманлыкѳчы бошланса, андан да уллу заран салыр, джамагѳат да огѳурамаз. Тутуб кѳояса да, аллында сюелген, мыдах кѳарагѳан джан, аны да атасы, анасы, балалары, тенглери, ахлулары — барысы бирден джарсыйдыла, ишин джорютюрге адамы болмагѳаны андан да пелах. Аманлыгѳын кесгин билирге, соруу, ызлау баргѳынчы кѳолунгдан келмейди. Бу затны юсюнде, Хасанча эс ийиб, терен тинтиб, адамы керексизге инджитмез ючюн, не мадарны да хайырландыргѳан, керти джорекден алай ишлей билген аз болур эди.

гин ача сѳлеше эди, кесибиз кѳалсакѳ.

Законну кесибизин джюрегибиз бичгенча бардыра эдик, тюзлю-гюбюзге ажымсыз болсакѳ. Ол заманлада тиширыулагѳа артыкѳлыкѳ аслам этиле эди. Мени, ол затха да эс ийиб кѳарарча кѳрюб, салгѳан эдиле алай ишге.

Тутаргѳа эркинлик (санкция) берю а тынч тюлдю прокуроргѳа. Тутуб келгенле кеслерни адамы аманлыкѳчылыгѳына ийнамыб, аны юсюнде джарашдыргѳан иш-

Ол джылланы биринде Қъарачай Областы налог комиссиясында ишлегеннен арасында талай терсакъыл, законну чюйресине бардыргъан адам болду. Керти уллу кулаккладан улху алыб, башларына бош этиб, алааны орунларына урунган халкъдан бирер къарыусуз джашагъанны кулакга джазыб къоя эдиле. Алааны оноулары бла, Огъары Марадан Хыбырт улуну, эки-юч стакан чынар сатханын баш сылтаугъа салыб, кулак этген эдиле. Ол а ёмюрю джалчылыкъ бла келген, белнинде белибауундан багъалы юйюнде заты болмагъан адам эди. Аллай терсликле дагъыда болгъан эдиле. Эки-юч къуллукъчуну зараны халкъгъа кёб зарауатлыкъ джетдирген эди, алааны аманлыкълары обкомгъа, облисполкомгъа ачылгъынчы.

Хасан да, мен да, протестле джаза, джаныбыздан тойгъан эдик. Бизни тюз иннетибизни, законну къоруулагъаныбызны бузукъчула терсине ангылатыргъа — биз кулаклары джакълагъанча кёргюзюрге излей эдиле. Ала, кеслерине джакълыкъ таба, бизни керти сёзюбюз сансыз къала, бир кёзюуде иш алай тереннге джетген эди, бизни алгъасытырча.

Комиссияны джыйылыууна прокуратурадан мен барыучан эдим.

Аллай кюнлени биринде облисполкомну налог комиссиясына баргъанымда, биягъы терсликленн джюрюте, мени къаршчылыгъымы къулакгъа алмагъанча этиб къойдула.

Ма ол кюн, мен да облисполкомдан къайтыб, къаным бузулуб, кабинетге кирер-кирмез, ызымдан, сауут къан алыб, Чотчаладан бир тиширыу тюшдю, джекире...

-- Сиз барыгъыз, бирер столну джанына къонуб, кюшенингенигизни бузмай тургъаплыкъгъа, биз ёлебиз, ёле!

— Олтур, эгечим, рахат айт хапарынгы.

— Санга хапар айтыргъа керек тюлдю, сенича ётюрюкчюленн боюпларын тартаргъа тыйыншлыды, къайда мени кулакдан чыгъартханынг?!

— Мен джазыб бергенме, къарыууму аямай кюрешгенме. Энтда Москвагъа къагъыт ийгенме.

— Ай, сиз барынг да бир итникисиз. Налат болсун сизге! — деб эрши къаргъай чыкъгъанында, алайсыз да кёбюб тургъаным. бла, кесими тыялмай, джыладым. Мен кимле ючюн джанымы къыйнаб айлана эсем, ала да манга аяусуз сёлешедиле.

Экинчи кюнюнде адам ёлтюрген мурдаргъа сюд боллукъду. Анда мен къралны аты бла терслеучюме. Месняев ёкюлдю, сюд этерик Чотчаланы Локъманцы (Джыгри). Мурдарны иши бла шагърей болур ючюн, иш бошалгъанында, папканы юйге алыб бардым. Хасан ызымдан джетгенди да, бирге барабыз. Хасан джарсыууму джапыра, эртденнде Ворошиловск шахаргъа (Ставропольгъа) барыб, Раппопортха* хапарны билдирген бла къалмай, кесин да алыб келирге умут этгенин айтды.

— Облисполкомда налог комиссияны ишлерин, ол да тургъанлай ангъакъламасакъ болмайды,— дей андан арысында,— сюд эки кюнден бошаллыкъ болур, андан къутулгъанлай, башха затха бёлюнмей, докладха хазырлансанг, иги эди,— деди.

— Ах, Раппопорт келирча болса уа, хазырланмагъанлай да биле эдим айтырымы.

— Кёремисе, эки-юч тупицаны бизге салгъан къайгыларын. Ийшанамыса, юйге барыб стол джанына олтуруб джазаргъа талпыгъаным тохтагъанды.

— Кёб джазгъанмыса бу ийыкъда?

— Бир къагъыт. Темуркамы да, Семёнуму да джа-

* Раппопорт — крайны прокурору.

ратыб кьалалмайма. Башхалагъа да аккыл-теккилме. Къолайлы тюлме.

Терслеучюню башы кёб затха бёлюнеди. Сюдде аманлыкчыны несин да биллиб, ичингден азаб ёлче би-чиб тургъанлайынга, терслеб сёлеше келгенлей, кёзю-нге анасыны таралгъан тюрсюню, не онгсуз баласы тюр-тюлсе, неда джангызлыгы эсинге тюшсе, тилинг бюл-дюргю этеди. «Алай болса да къаллай азаб салынырын изленсиз?» деб сорса сюдо:

— Тыйыншылысын беригиз,— дегенден ары анча-мынча джыл дерге болалмайса. Ёлюм азаб тыйыншлы болса да, ауузунга салыб айталлыкъ тюлсе. Аллай бир уллуду ананы, баланы къачлары.

Ол джыллада бир-бири ызындан область сюдге баш-чылыкъ этгеиле Чотчаланы Локъман бла Хаджичик улу Зулкъарнай, адамгъа аманлыкъ излемеген, керти уллу адамлыклары болгъан адамла эдиле. Ала сюдню бар-дыргъан заманда адамны сыныкъдырыб, селеке этиб, тик сёлешиб кёрмез эдинг.

Кесн сынамагъан ийнанмазчады бизни ишибизни ауурлугъу. Кюн сайын джылау, сарнау бла тутмакъла-ны ахлулары, кёрюрге излей, ишлерин сора, башхала да, кими ётюрюк, кими тюз хапар келтире — джюзле-мингле, кёб къагъытлы къалын ишле, сюдде сёлешюу, элгеге айлануу, облысполкомну этер опоуун закон джа-ны бла келишдириу, протестле джазыу, сюдлени, мили-цияны НКВД-ни бёлюмюню ишлерине къарауул болуу, къайдан келсин къолумдан ишин барын айтыргъа. Халкъгъа къыйынлыкъ джетдирмез ючюп, законну тю-зю бла бардырыргъа, Хасанча кесни аямай кюрешген-ге эди ишни къыйын тийгени, ансы хазыр къагъытха къол салгъандан арысында, кеслерин бир затха къай-гъыртмай, иш кюнлерин бош сёз бла ашыргъанланы да кёре эдик.

Кюн арадан кетиб, Хасан ишге келгенинде, мен докладым бла шагърей болду. кесини блокнотунда джазылгъанлагъа да къошду. Хасанны «бнягъы баш ауруу инджите болур», деб келди кѣлюме къарамыны шошлугъундан.

Талай замачны кѣзюн чырактъ ийиб туруб, солууун терен алыб:

— Да, тамбла от ачыллыкъды, кесибизни къатдырыргъа керекбиз.— деди.

— Раппопорт бери келлик тюлмюдю?

— Огъай, бюгюн облісполкомда, кишини къатына басдырмай, комиссияны ишлерин алыб олтурады.

— Сен чакъыргъанынгы ала биле болурла.

— Билмей а. Аланы бири бюгюн, ачыуланган къан алыб, саламлашмай озду.

— Энтда ала хорласала, не этербиз?

— Къайры болса да кѣчербиз,— деб накъырда эте, джууаб берди Хасан.

Эртденинде заседание башланьрдан алгъа он минутну экинчи этажда облісполдомну тамадасы Айбазланы Хусей олтургъан кабинетге чыкъдым.

Айбаз улу Хусейни сол джанында Раппопорт, Хасан, Батча улу Айтек, Боташ улу Асхат, онг джанында обкомну секретары Евсеев, Лепшокъ улу Зекерия, Тамбий улу Ислам, Джауба улу Али-Солтан, Семенланы Семен, дагъыда башхала. Айбаз улуну аллы бла узунуна баргъан столну тѣгерегинде налог комиссияда ишлегенле бла мен олтурабыз. Фитналыкъны бардыргъан эм уллу перегибщик, тюз туурамда олтуруб, стол юсюнде портфелимден кѣзюн алмайды. Дагъыда бардыла адамла. «Таукел сѣлеш, мен да былайдама» дегенча, Хасан эс-летмей кѣз джетдиреди манга. Кѣзлерин, къашларынджарытыб къараргъа кюрешселе да, терсакъылланы

кьолларын тынгысыз кымылдатханларындан, Раппортха кызыу-кызыу кёз джетдириулеринден таныла эди сескекли олтургъанлары. Айбаз улу, «неди бу къайгъынг, областны бети бла ойнаб» деген кёзден, Хасанга огъурамай къарагъанын джюрегим сезген эди. Тамаданы аманлыкъчылагъа кьошулмазына ийпаныб эдик. Къалай алай да, терсакъылла облисполкомдан джакълыкъ табмасала, ол къадар терслик этилмези керти эди.

Заседание башланды.

— Областда энди хар зат орну таб, джашау игиге бурула, колхозла къурула, окъуугъа кенг джол ачыла, къралны аллында борчларыбызны махтаулу толтура, алапат болуб барабыз деб, кёл баса тебрегенлейнбизге, энтда айыблы ишлеге джолугъабыз: налог комиссияны джангылыч ишлери болгъандыла...—деди Айбаз улу Хусей.

Тамаданы «джангылыч» деген сёзюн экибиз да бирча ангылаб, Хасан бла мен бир-бирибизге кёз джетдириб, аллыбызгъа къарадыкъ.

— Энди налог комиссияны ишини юсюнден толу хапар айтыргъа облпрокурорну болушчусуна сёз бериледи,—деб атым бла тукъумуму айтханында, портфелден кьагъытланы чыгъарыб, ёрге кьобдум.

Революцион закончулукъну бардырыу бизни баш борчубуз болгъанын сёзюмю аллында черте, законсузлукъгъа къаршчы кюрешде джакълыкъ табалмай къалгъаныбызны да билдирир ючюн, облисполком сансыз кьойгъан протестлени санын айтдым. Заместителине бурулуб, неди бу хапар? дегенинде председатель, Раппорт:

— Тохтагъыз, прокурорну сёзюн бёлмегиз,—деб манга кёл табдырды. Мен да Учкулан, Теберди ёзенледен башлаб, гитче Къарачайда, Джаланджюк джашын-

да, саулай областны эллерин бирем-бирем алыб, алада кимлеге терслик болгъанын билдирдим докладымда. Облисполкомну президиумуну членлеринде кёблени бетлери тюрленгенди. Терсакъылла уа, ахыр къазау-атха киргенча, алынган кёзден къарайдыла. Раппопортдан, Айбаз улудан, Евсеевден тартынадыла, ансы ауу-зумдан сёз чыгъарыргъа да къоймаз эдиле. Мен да, докладны бошаб, «кимни сорууу болур», деб туракълагъанлайыма, туурамдагъы перегибщик, эштдирир-эштдирмез, «подкулачница» дегенинде, не этерге билмей, «подлец!» деб къол аязым бла гыбыт джаягъына къакъдым. Ол пиджагыны этегин къайырыб, наганын къабындан чыгъарыргъа, портфелимден браунингни алыб, мангылайына тутдум. Хасан джетиб, аны сауутун алыб, Раппопортну аллына салды, облвоенком Боташ улу Асхат да, джагъасындан алыб, иги огъуна силкиндирди. Мен да браунингни аллыма столгъа салыб, къысха солуй, баш энишге къараб олтургъанма, ичим от джанады. Суу ичерим келе тургъанлай, сёзюю бёлюб эркишилени алларында суусабымы къандырыргъа гартыныб, докладымы аягъына кючден джетгенлей, тюрсюню, къылыгъы да осал сёз бла къатылгъанындэ, джюрегим анга къайнагъандан солуууму кючден ала турама. Хасанны къаны, ким да танырча, тюрленгенди. Заседаниени он минутха тохтатдыла, тютюн ичерге.

Мен орнумдан къобар-къобмаз, Евсеев, браунингни алыб, ышара-ышара, «бу алаамат затчыкъды, муну орнуна джыйыгъыз», деб кеси огъуна джыйды портфелимни ичине.

Терсле айгъакъланыб бошалгъандан сора, Евсеев, крайпрокурор, исполкомну председатели сёлешгенлеринде, Хасаннга берилди сёз. Джюрегини ачыусунганы тохтаб-тохтаб терен солугъанындан билине, кесине сабырлыкъ гарта, Хасан деменгили сёлешди. Тамада

кзуллукучуладан бир кѡауумну терсликлерни тизиб айтханында, терсле, кирпр тешик табмай, кѡысылыб, джыпырылыб, кѡзге тюртюлмез дыгаласха кирдиле. Хасан сѡзюню аягында, «прокурорлагѡа тюрмечиле деб сѡлешген джангылады: керти тюрмечиле терс оноу бла адамны инджитгенледиле, ѡтюрюк бла адамланы тутдургѡанладыла», деди. Хасанны сѡзю, кѡарамы, кесин тутханы, ким да эслерча, баш эди джыйылыуда.

Терсакѡылланы айгѡакѡлагѡаныкѡда, тамадаладап, джамагѡатдан да махтау табдыкѡ, алая Хасанны да, мени да сейрибиз литература бла байлам болгѡаны себеден, ишибизге кѡууаныб, кѡл басыб кѡалыр акѡылыбыз джокѡ эди. Экинчи кюнюнде огѡуна, редакциягѡа ишге кѡчерге излегеними Хасанга билдире:

-- Заманны бошуна кѡоратыбыз, бу кѡадар кѡыйыныбыз историяда, бизни атыбыз бла айтылмай кѡаллыкѡды, ѡлгенлей, атыбызны унутурукѡдула, андан эсе назму, хапар джаза турсакѡ игиди,—дегенимде, Хасан:

— Тохта, сора сен кѡуру алайлыкѡгѡа кѡарабмы сайлайса литератураны?—деб сейирсинген бетден кѡараб сорду.

Ким суймейди аты айтылырын? Хасан да ол кѡарыусузлукѡдан кѡуру эди деб айталмазбыз. Алай болса да, аны неден да бек талпыгѡаны окѡуучула бла бир тилни табыб, алагѡа кѡлюн ачаргѡа эди, джашаугѡа литератураны юсю бла юлюш кѡшаргѡа эди.

Кѡб турмай, Хасан обкомгѡа кѡчюрюлдю. Мен да джууукѡлада кетерча болдум.

Прокуратурада ишлегенлени кими солургѡа, кими командировкагѡа кетиб, мен, Хасан олтуруучу кабинетде ашы орнунда олтуруб, биреуню тарыгѡууна тынгылаб тургѡанлайыма, эшикден Хасан кирди. Ол кюн анга Нарсанада издательстводан бешджюз сом ийилгенин билдирген кѡагѡыт келген эди да, аны да бердим.

Кесини орнуна прокурор Байкѳулланы Исмаил боллугъун билдирди. Мен марагъан да ол эди. Хасанны орнуна адам кирсе, мени да бошларгъа айтхан эдиле. Эки айдан башыма бош болдум. «Таулу джарлыла» газетни редакциясына бардым да, джууаблы секретарь болуб ишлерге джарашдым.

Мени редакциягъа джарашханыма Хасан да уллу багъа бергенча кѳрюндю.

1933 джылны ал айында Хасан, биргесиндеги тиши-рыудан айырылыб, Мильчевская Катяны алды. Катя мени къысха танышым эди. Катяны алгъынгы баш исси 1930 джылда бандитлени кѳолларындан ёлюб, шахарны Ташкѳпюр джанында, ол джыл обком тургъан юйню къатында, уллу сый берилиб асыралгъан белгили гамада кѳуллукъчу эди. Катяны Мильчевскийден къызчыгъы болгъанды. Аты Ванда эди. Хасаннга тюбегенден сора, отуз тѳртюнчю джыл джашы Хаджи-Мурат, отуз алтынчы джылда да къызы Саида туудула. Катяны отузунчу джылдан таний эдим. Кеси да бизни хоншубуз Хаперскаягъа кѳб келиучен эди, анда олтургъаныбыз да бола эди. Катяны танымагъан шахарда болмаз эди. Айбат адам кѳзге илинмей кълмайды. Чырайы, сѳзю, къылыгъы, макъамы — бары бирден ариу эди Катяны. Хасан бла Катяны бир юй болгъанларына киши сейирсинмегени да аны ючюн эди. Экиси да эки тюрлю айбат: бири — къарачач, къаракѳз, бирси да балбет чачлы, алакѳз болуб. Бирге кѳрюнселе да джарашыу эди къарамлары.

Катя, Хасанны къызчыгъына Тамарагъа халал джюрскеден ариу къараб, аны кесине дженгил илешдирген эди. Алгъын адам басмаучу юйге, Катя келгенинде, Хасанны танышлары, ахлулары аслам джюрюй башладыла. Кимден да кѳб кѳрюниген ол джыллада Хасанны юйюнде Кипке улу Мухаммат, Ертен улу Азрет эдиле.

Хасанны болумун, джашаудан тереп хапарлы, джашауну кенгден аулагъан, билимли, сезимли адам болгъанын, суратлау литератураны кёб окъуб, аны бла уллу шагърсейлигин, орусча джазса, киши сёз табмазча, таб джарашдырыб, халатсыз литература тил бла ала-мат джаза билгенни, къарачайча уста сёлешгенни, аны таныгъанлача билселе адамла, «заманына кёре окъуулу адам болур эди ол», деб сёлешмез эдиле. Бусагъатда да азды Хасанча билимли. Билимни, окъууну диплом бла ёлчеленмегенни ангылагъанла биледиле аны. «Аны бла тенглешдиреди», деб адамны кёлюне келмесин, алая, диплому болмагъанлыкъгъа, кимни къолундан келликди Максим Горькийге дуняда эм билимли, окъуулу адамланы бири тюл эди дерге.

«Къара кюбюрню» башдан аякъ Хасанны кесини къолу бла джазылгъан къагъытларын къалдырмай окъугъанма. Хасан «Къара кюбюрню» джазыб башлагъаны 1931 джылны къачында болгъанды. Къарачайча джазаргъа чемерлигин ёсдюре, Хасан талай заманы хазырлана тургъанды, кеси аллына къысха хапарчыкъла джарашдыра, орусчадан кёчюре. «Къара кюбюрню» джаза келгенни, кеси джаратмай, тюрлендире, сёзлени къората, къоша, башхарта джазылгъан къагъыты бек къыйын окъула эди, хаты ариу болса да. Заманы джеттешмегенден, джыя туруб, артда кёчюре эди башха къагъытха. Кирсиз джазыб бошагъанын Кипке улу Мухаммат бла Ёртен улу Азретге бериб, ала да кёллерине келгенни башха къагъытха джазыб къайтара эдиле ызына. Сюжетин, композициясын тюрлендирмегендиле. Халкъ айтыуланы табы бла кийирирге себеб болгъандыла.

«Къара кюбюрню» чыгъарыргъа уллу эс бермеклиги эди Хасанны ана тилге эм уста экеулен бла байлагъан. Ала кеслер джанларындан къошхан зат болмаса да,

джазылгъанны огъурасала, Хасанга тин киргенча болуб, учунуб джаза эди.

Хасанны ёмюрюнде Катя бла джашагъан кёзююндеп насыблы заманы болмагъанды. Катя, тилни ангылама-са да, къарачай халкъгъа илешгенден, Хасанны багъалы кёргенден, кесин джарашыу тута билгенди, Хасанга да иги къарагъанды. Хасанны ач болуб, арыб келлигин эсинде тута, хапты хазыр турса да, Хасан келгинчи джатыб къалыргъа кёлю бармай, сакълаб туруучан эди. Қъаллай бир хатер салыу, ачыкълыкъ, джарыкълыкъ бар эди Хасан бла Катяны арасында! Халны алайлыгъы эди Хасанны къанатландыргъан, анга кёб джаздыргъан, ишден талдырмагъан.

Хасан «Қъара кюбюрню» экинчи китабын тынч джазгъанды, биринчи китабында алгъан сынамы къошулуб.

Узакъ бармады Хасанны Катя бла къуралгъан джашауу, тёрт джылдан юзюлдю...

Хасанны къызы Тамара сабийликден илешмеклигин сакълайды, келеди юйюме. кеси да Қъумуш элдеги школда орус тилден окъутхан устазды. Қызы Қъулчаланы Апалистан Қъарачай - Черкес пединститутда окъуйду.

Хасанны джашауу отуз юч джылда юзюлгенди. Джыйырма алты джылында уллу романы оюмун салыб, джазыб башлагъаны бла, баш аурӯу да, къаты иши да чырмау бола тургъанлайларына, халкъны къууандырырча, сейирсиндирирча, «Қъара кюбюрню» эки китабын чыгъаралгъан Хасан, дагъыда талай джылны джашаса, къаллай сейир затла къошар эди миллет литературагъа?

Хасанны кесини аты халкъда бир заманда да унутулмазына ажымсызбыз. Алайлыкъгъа бизни ийнандыргъан аны алапат романыды.

БАЙКЪУЛЛАНЫ ПАГОНУ ДЖАШЫ ДАУТ

Даутну бириичи кѣргеним 1930 джылда Нарсанада болду. Ол джыллада Гитче Къарачай районну аралыгы Нарсанада эди. Райисполкомну заседаниесинден чачылыб чыкыгъаныкъда, исполкомну тамадасы Батча улу Абулкерим да, мен да Баязет джанына бирден атландыкъ, хоншу эдик. Кѣпюрчюкден атлаб ѳрге айлапыргъа. Къобанланы дачаны мюйюшюнде терекден айырылыб, бизни таба бир къара шинли, шошкѳз джаш тебери. Юсюнде айбатлыкъ джокъ эди: мутхуз мор чепкени, эски бухар бѳркю, кюл бетли кѳлеги, аягында башлы кенг чурукълары, акъбаш хазырланы къараууз кийимлерине асыры джарашмагъаны кѳзге тюртюле. Тюзю, ол кѳзюуде зат дыккы эди. Даутну кийимлери заманнга кѳре аман тюл эдиле. «Тарыгъуу болуб, Абулкеримге келеди» дегенча болдум. Джууукълашханлай, Батча улу мени анга танытды, атамы атын айтыб. Даут, бети кыызара, къолуму тутду. Джунчутмаз акъылда, аладан джанларгъа умут этгенимде, Абулкерим, аны назмучу болгъанын айтды да, анга ат башындан къарамазча эди. Тюрсюнюне, эслетмей, иги сынаб къарагъанымда, ауур джюкню кѳлтюрюб келиб, юсюнден аталмай, инджилиб тургъанча кѳрюндю. Юйге барыргъа унамай, кѳкюрегинден дефтер къагъытлагъа джазылгъан назмуланы чыгъарыб, окъуду. Кюн батарны аллы бла, дачаны бурууну джанында назмусун айтхан саягъатда, тютюн джунчутса да, хакъ джюреги бла, талпыб окъугъанын кѳзлерини таралыб джарыкъ къаранлары, макъамыны таукел чыкыгъаны, бет къаныны тюрлене тургъаны билдире эдиле.

Абулкеримни да, Даутну да баш битгенлери, санлары да бир-бирине ушаш эди. Башхалыкълары Абулкерим кызыл къанлы, акъ шинли, къашхабаш. Джумукъ-

кёз, мыйыкълы; Даут а къара шинли теренден къарагъан шош къара кёзлери, джюлюнген башына чач джангы уруб, макъамы башха тюрлю тунакыракъ чыгъа.

Даутну Микоян-Шахарда да кёре тургъан болур эдим, тюзюн билалмайма, сагъайыргъа назмучулугъундан хапарым джокъ эди. Газетде чыкыгъан заты да болмаз эди. Бюгюн да барама эсеме тюшюралмай ол кюн къайсы назмусуна тынгылагъаныбызны. Эски дунягъа къаршчы джазылгъаны эсимдеди (алай болмагъан назмусу да джокъну орпундады).

Абулкерим, Даутну джазгъанын огъураб, кесини затларын окъургъа излеген эди. Даут, койге бармазгъа къаст этген болур эди, унамады. Паркда эртдерек тюбеширге оноулашдыла. Батча улуну юсюнде мен ушатмагъан къылыгъы бар эди: кёлек этеклери галифе кёичегини ичи бла ийлиб, кеси да тыгъыракъ, хар сёзюн, дирижерча, къолун силке окъуй эди. Кёз гинджилерини джылтырагъанларын эслеген болмаса, кёз къарамын ачыкъ кёралмай эдинг окъугъан сагъатында. Анга къарагъандан эсе, къарамай тынгыласанг, бек джагъыла эди джюрегинге назмусу.

Эргденбласында Даутха элтири Къызыл Аскерге этген джыры эди. Кесин да «Буденныйны джырыны» макъамы бла джарашдыргъан эди. Баязет орамда, Абулкеримланы туураларында, Алийланы къумукълу Мухамматлада джашагъан заманымда, атам да, анам да, Тамбийланы Шамсият да болуб, бизде балконда Абулкеримни джырагъанын эштген эдим.

Джашлыгъымда не кёзден кёрюнселе да, джангы дунягъа къууангандан, джюрек къууанчларын билдирге, кёллериндегин ачаргъа болушлукъгъа Музаны тартыб тебрегенлери белгили эди Даут бла Абулкеримни.

Даутха экинчи кере тюбегсим 1931 джылны аягында Микоян-Шахарда «Таулу джарлыла» газетни редакторуну Кипке улу Мухамматны кабинетинде болду. Мен, ышарыб, кьолуму узатханымда, ол да, джарыб, кьолуму тутду. Даут назмусун окъугъан кюнден башлаб, артыкъсыз да Батча улу аны джашау хапарын билдиргенден сора, Даутха, таурухда айтылгъан адамгъа къарагъанча къараб турдум. Къаллай бир таукеллик ётлюлюк керек бола эди джашлыгъын джалчылыкъда ашыргъан, сабийликден унугъуб келген адамгъа Даутча джолгъа чыгъар ючюн. Юзюлюб тургъан къанатланы джангыдан орнуна бегитгенчады Даутну джашауу. Андан сора биз бир иннетли адамлача тюбешнучен эдик. Алая Даут бизге, къалгъанлача, эркин джюрюялмай эди. Мен, Нарзанадан кесибизни шахарда ишге кечгенден сора, Даутну кёб кёре турсам да, аны тартычакълыгъы тохтамады. Ненча джолда айта эдим Азретге, «Даутну да ала кел бизге», деб. Къарамы, тартычакълыгъы, литературагъа тартханы — неси да сейир кёрюнюб, «бу адамны ангысы, къылыгъы, сезими, адамла арасында кесин тутханы къалай болур?» деб билирге излерча эдим. Юйюбюзге келиучюлени бири болурун ушатдым. Не келсин, Даут эркин болалмай турду.

Бир кюн Азрет (Ёртен улу), кюле-кюле, эшикден гузаба кирди. Даутну саргъылдым бухар бёркюн алыб.

— Джагъасына кьолум илшпалмай, бёркюн алыб келеме, джокълай келлик болур, — деди.

Ол сагъатда бирси отоуда атамь биргесине Теке улу Рамазан, Байкъул улу Исмаил, Чокуна, Ислам Къарачайлы олтуруб эдиле. Мени биргеме да хоншубуз — облюсюню тамадасы Елена Гринь, тенг къызла врачла Нартыкъланы Нина бла Кърымшаухалланы Налджан эдиле. Биз ёрге кьобаргъа, бирси отовну эшигинден, ышармыш эте, Ислам кирди да, ол да, Азрет да тишнрчула бла саламлашдыла. Сора, Азретге бурулуб:

Байкюл улу Даут

— Биягыдан бир оюн чыккыган болур,— деди. Мени кыагы, дагыда кыошду Ислам, Азретге да, манга да кыюу кыарай.

— Хо, Даутну келтир деб, аманатынг бар эди да, кесни унаталмагыныкыда, бёркюн алыб келебиз,— деди.

— Тохта, бир кыарайык,— деди Ислам, терезни джабыуун ачмай, тышына кыарай,— да ол шойду да, башын сылай мюйюше сюелиб турган?— Азрет да, мен да, бирден кыараб, кюлдюк. Шахарны бусагыат-

дагы кыонакы юйюнде алгынг обком бла облисполком тура эдиле. Бизни швейцар типли юй аны туурасында, залны терезеси ары кыараб эди. Нина, Налджан, Гринь — ючюсю да, терезеден кыараб джарыккыландыла, Аккыллашыб. Азретни бёрк бла Даутха ашырдык. Ислам да, бизни бла олтурургы табса, бек да сюер эди, бирсилеге кыайтыргы керек эди, ансы. Ол ары кетгенлей, кыб турмай, Байкюл улу Исмаил таууш этиб, мени ары чакырды. Джарыккылыгым сёл болмай, кыатына джуууккылашканында:— Кыарнашымы нек кыозуйса? Тохта мен сени, — деб бурнуму учундан эки бармагы бла кыысыб, эркелетиучюсоча этди.

Даутну аягы босагыадан басмагылаплай, 1934 джылыгы дери турду. Кыбле келичю юйге Даутну келмегени

аны, къалай да болсун, адамладан къууана юренмегенише шагъатлыкъ этгенча эди. Кесини къарамында да адамгъа ышаныб къалалмагъан ышанла бар эдиле. Ол халын ангылагъан анга джюрекни тазалыгъын билдирирге излемей боламы эди! Даут а, алайлыгъына ажымсызма, адамлагъа ышанмагъанлыкъдан. «Ким манга не кёзден къарайды», деб кесин азабха салыб. сууукъ тутханды. Редакцияда ишлемегенликге, 1934 джылгъа дери да аны ишине болуша эдим, издательстводаң китабла алыб кёчюре эдим. Ол джыллада орусча таза селеше, джазылгъанны магъанасын къарачай тилге тюз кёчюре билген сандаң бир эди. Аны ючюн эди редакциядан кёчюрюрге манга бериб тургъанлары. Ол кёзюуде да мен Даутну таймаздан кёргенлей, аны бла бирге ишлеб тургъанма.

Къарнашым Исхакъ, халкъ джырлачы джыйышдыра, назмулагъа макъам сала тебреген эди. Атам бла анам, эки гитчени, Назир бла Назифатны алыб. Нарсамагъа бакъдырыргъа кетиб тургъан кёзюуде юйде къалгъан Исхакъ, менде ауузланыб, кеслеринде (атамлада) джашай эди.

Ол кюнлени биринде, кюнорталыкъгъа юйге келгенimde, Матрёна Исхакъны ашаргъа келмей, бир уллубаш киши бла джыр джарашдыра тургъанын айтды да, ата юйюм таба айландым (аланы фатарлары бла меники бир верандада эдиле). Эшикни къатына джетиб, къулакъ салгъанымда, Исхакъ, къыл къобузда согъа келиб, джырлаб башлады. Алай къысылыб, тынгылаб тургъанымы хоншубуз Къоркъмаз улу Юнус кёрюб ышарды. «Кимди, эсlemeгенмисе, Исхакъны негери?» деб соргъанымда, Юнус ала кёзлерин кюлдюре, къызыл къанлы бети андаң да бек къызара, Даут болур, — деди.— Эртденбла арбазда тахсагъа айлана эди, къайсы эшикден кирлигин билирге излеб.

Эшикни ачдым. Ичиндеги эшик ачыкъ эди. Мени

кѣргенлей, биягы Даут, аманлыкъны юсюнде табылгъанча, буюкъду. «Аманлыкъны» уа бардырыб эди: тютюн ичилмеучю отоуну ичи чарс болуб, юйге кисей джабыб джайылгъанча кѣрюндю. Къолун тутуб бошаргъа терезелени ачар акыл алдым, дагъыда Даутну уятлы этмез ючюн. юйде халны эслемегенча этиб къойдум.

— Келигиз, Матрѣна сакълаб турады, — дедим. Исхакъ да, Даут да тебретиле. Босагъадан тышына чыкъгъанлай, Даут бизден айырылыр дыгаласда:

— Мен кетейим, ЛИТО-да сакълаб турадыла, — деди. Алая бошламадыкъ. Гюнах алгъан деб, аллайгъа айта болурла: бети чирчик-чирчик тер бола, аягъы басханны кѣзю танымай, тартына, кирди Даут босагъамдан. Туура ол сагъатда баш нем да келиб, Даут бла саламлашды. Кѣзюне къарагъанлай, устазлыкъ курслада кесинден окъугъан Даут болгъанын билиб, юйлю этерча сѣз табыб, ушакъны башлады. Даут юсюн тюзетиуге эс бѣлмей эди. Боладыла эркишилени арасында аллайла. Бир-бирде ала ариу кѣрюнедиле ол кеслерин гинджича тюзетиб, «айыб алама» деб, асыры кемсиз этгенледен эсе. Бютеу саны, энтда солуу табыб бошайлмагъанча, ауур кѣрюне эди. Атлауу, къымылдауу, арыгъан адамныкъыча, акъырын эдиле. Ёпкелеринде къыяуу болмагъанлай, тютюнню кѣб ичгенден, джѣтел этгенлей тура эди. Ол кѣзюде, аны лохбай санлары бирден къымылдай, бети къызара, къолун мангылайына, кѣкюрегине сала, дыгаласха кире эди. Сабийлени коклюшлерине ушаш эди Даутну джѣтели. Биринчи келген кюнюнде да башха тюл эди—тютюнню да, джѣтели да, шиндикден ауурлугъун столгъа салыб олтурууу да. Исхакъ стол джарашхынчы турмай, ал юйде ёретинлей ауузланыб, гузаба кетген эди ызына. Даут бла нѣгери бир цышаны битдириб, кѣллери бир-бирине ачыкъ болгъан эди. Мен да, алайлыкъларына къууана, къатларында ауузланыб, алагъа билдирмей, ишге кетген эдим.

Кече басмаланныкъ газетни макетине къадалыб тургъанлайыма — «биз кѳрмегенлей къалай къораялдынг», — деб Даут, юйлюча, джарыкъ ышара кирди редакциягъа. Ол кюнден сора аны сѳзюнде, къарамында да ышанмакълыкъ танылгъанча эди. Ичги тюл эди аны чуруму (Даут ичгини къуумай эди. Аны бир заманда кѳрмегенме эсирген къандэ). Исхакъ бла «!Призывникге» макъам табыб, кенгден тартына тургъан джерине келиб, мында да аны сууутурча зат болмагъанын кѳрюб, кѳл табханча болгъан эди. Андан сора уа Азретни биргесине келиучю болду.

Даут, ёсюб келген джаш къауумгъа джол ачаргъа излеб, редакциягъа келген назмуланы барысын басма-лаб барыргъа керекди, дей эди. Газетде чыгъармасанг, адамланы джолларын кесгенча кѳре эди. Ол затны юсюнден арабызда даулашыу да болгъан эди газетни юсю бла.

Барысын да айтханым Даутну мен таныгъан тюрсюнюн билдирир ючюндю. Даутну иши уллу ишди. Литературагъа тартмакълыкъ Даутну къарнашы Абдулкеримде да барды. Экисини да пазму джазыу макъамлары бирчаракъ чыгъа эди. Къазауатда табхан сакъатлыгъы болмаса, Абдулкерим кѳб зат бла къууандырыр эди. Алайлай да джазгъанын тохтатмагъанды.

Даутха кимден да бек ушагъан эгсчи Гокка (Мара аягъында Умар джашында джашайды) — адам илешир къанлы, таб сѳзлю, ачыкъ кѳллю тиширыуду.

Даутну юй бийчеси Кѳкчюк, къызы Розаны да, джашы Абдурахманны да тюз джолда ёсдюрюб, къара ишден артха турмазча юретиб, экисини да джамагъатха джарагъан адамла этгенди. Джашы Абдурахман колхозда кинемеханикди, къызы Роза да Черкесск шахарда ишлейди.

Даутну джазгъаны, халкъны арасында этген къый-

ыны, кѳазауатда ёлюю да джашауу игилендирр, джарыкъландыыр муратда эдиле.

Даутча тюз иннетде ишлеген, уруинган халккыгѳа ёкюллок эте билген, Ата джургу ючюн джанын аямагѳан адамны халкѳ эсден кетермез.

ОРУСЛАНЫ АУБЕКІРНИ ДЖАШЫ МАХАМЕТ

1932 джылда Махаметни да, гитче кѳарнашымы да Первомай техникумгѳа атам элтиб джарашдыргѳанды. Тартычакѳ, сабыр, элден тышына биринчи атланган, нени да билиб кѳалыргѳа, кесин ашкылагѳа ушатыргѳа иш этиб кюрешген тынч джаш эди. Кесн да китаб окѳургѳа ёч болгѳанды.

Экинчи джылында Махамет Микоян-Шахарда рабфакда окѳургѳа кёчдю. Махаметча онски-онюч джылда назму джазаргѳа тырмашыб гебреген джашчыкѳгѳа эл мюлк усталыкѳ аламат кёрюнюб кѳалмады. Не затдан да терен хапарлы болурча окѳуу ала, литератураны да кѳыйырындан илине башларгѳа умуг этиб, кёчген эдн рабфакга. Муратыча болду.

Махамет, латин алфавит киргенлей, анга юрениб, 1929 джылда огѳуна талай назмучукѳ джазгѳанды. («Кѳозучукѳ», «Ашыкъларым», «Окѳуб турлукѳма», «Джугѳутур», дагѳыда башхала).

Алай бла Махаметни назму джарашдырыб башлагѳаны кѳарачай поэтлени барындан да джашлай болгѳанды. Сегиз-тогѳуз джылда заманында, юйге джыйылгѳан сабийлеге оюн кёргюзюб, сейирсиндириб тургѳанды. Газетден, китабладан адамлапы, джаныуарлапы, кемелени суратларын алыб, тизиб джабышдырыб,

аланы лампаны аллы бла тутса, сабийле кыуанч таууш эге, талшыб кыарай эдиле. Таб абаданла да кыошулуучан эдиле кыараргыа. Элде джыллада Орусланы тийреде, хоншу тийреледе да сабийленн кимден да бек сейприндирген, илешдирген Махамет болганды.

Махаметни анасы Кыанитат (Бостанланы кыыз) 1924 джылда ауушханды, юйдегиде тамадагыа — Махаметге 7 — 8 джыл бола. Махаметден кичиле эки джашчыкы бла эки кыызчыкы барысы бир-биринден гитче, беш балачыкы ёксюз кыалгандыла. Махаметни атасы, Хусинни джашы Аубекир, кыаты ишлеген, ангылы адам, юйдегисин зат керекли этмегенликге, сабийле анасыз инджиле тебегенлеринде, Тамбийланы Узенрини кызын Алиматны алганды, сабийле ана джылыу табхандыла. Алимат, ёксюзлеге ана бола билген бла кыалмай, дагыда Аубекирге юч кыыз бла тёрт джаш табханды.

Махамет бла бир анадан туугъан эгечлери Даута бла Асият Азияда ауушхандыла, кыарнашлары Кыазимагомед бла, Нур-Магомед Кыасай улу Осман атлы совхозда сюрюучюледиле. Ёге анасы Алимат табхан кыарнашлары, эгечлери саудула. Эгечи Файруз Черкесск шахардады (Сылпагыарлада), кыарнашы Назир Учкуланда совхозну биринчи бёлюмюню бухгалтериди. Аны кичилерн: Мухтар — Фрунзеде институтда окытады, Сафар — Адыге-Хабльде ветврачды. Азрет-Алий (Махаметге барындан да бек ушагыан) инженер-механикди, автотранспортда эксплуатацияны бёлюмюню тамадасыды, эгечи Фатима — совхозда бачха кёгет ёсдюредди, эм кичилерн эгечи Амина — Черкесск шахарда эичи кийим тикген ательеде мастерди. Махамет бла бир атадан джаратылгыан тогыуз джан тогыуз джерде, адамлыклары, ырызлары, билимлери бла айтылыб ишлейдиле.

Махаметни сабийликден да фахмулулугъун сезиб, аны окытургыа эс бериб, ойнаргыа, джазаргыа, окыур-

Орус улу Махамет

гъа табыкъ къураб кюрешгенле Аубекир бла Алиматдан сора да Хусин бла Къаракъыз (Махаметни аккасы бла аммасы), Алиматны атасы Узеир бла анасы Джюзтюмен болтъандыла. Барында да бек кереклисине къарагъан, ёге болса да, туугъан баласыча кёрюб, эс табдырыб тургъан Алимат эди. Алайлыгъы ючюн эди Махаметни «мен аны туугъан анамдан башха кёрмейме», деб гонорандан анга ийиб турууу.

Махаметни джитилигин эслеб, кирген эди аны окъутур къайгыгъа атам да.

Колхозла джангы къурала башлагъан кёзюде, Махаметни атасы Аубекир колхоз малла бла къошха чыкъгъанында, Махамет да джай биргесине баргъанды. Къошну тыш къабыргъасына къыса балаганчыкъ къураб, бош заманында кеси окъуй, джаза турурча кесине табыкъ этгенди Махамет. Ол зат да айтады аны, сабийлей огъуна окъуу, билим алыр ючюн, къаджыкъмай кюрешиб тургъанын.

Махамет рабфакга кёчген джыл мен джангы юдегиленген эдим. Исхакъ айтыучан эди Махамет назмусун окъугъанын, юйге келирге уялгъан хапарын. Махаметни кесин таныгъынчы къарнашларымдан эштгеним

бла анга джюрегим илешиб эди. «Къалай келтиралмайсыз Махаметни бери?» деб даулагъанымда. «Сен аны билмейсе, ол адамдан къой, аны кёлеккесинден да уялады, деди Исхакъ. Отуз тёртюнчюде бир кюн газетде чыгъарыргъа зат сайлай тургъанлайыма, столну юсюнде тетрадь къагъытха джазылгъан назмуну окъуб, джаратдым. Джазгъан Орусланы Махамег эли. Ары дери да талай затын джаратыб, чыгъарыргъа излеген эдим. Корректорла Боташланы Абидат, Акъбайланы Стампул туурамда, къабыргъаны джаны бла, онгъ джаным табада Хазгерийланы Мухаммат бла Орусланы Юнус, солумда къагъытчы тышындан киргенле да бар. Аланы сымарлар заманым джокъ эди, макетни кесин да тынгылы этерча, басмаланныкъ затланы белгилерге керек эдим. Махаметни джазгъанын джаратхандан, Юнус бла Мухамматдан дауладым, «Махаметни манга нек танымайсыз? Келсе, къатыма басмагъа къоюгъуз» деб. Хазгерий улу да, Юнус да, бирден ышарыб, къатларында мюйюште бир джанына бурулуб, нени эсе да джаза тургъан. балбет чачлы, сансыз джаш адамны кёргюздюле.

— Ма былайдагъы Махаметди,—дегенлеринде, манга ол тартына бурулду.

— Былай кел, къарнашым, — деб джарыкъ къанда чакъыргъанымда, уяла, джууукълашды да, олтургъан джеримден къобуб, къучакъладым. Билалмадым, уялгъанданмы, неден болду, кёзлерине джыламукъ ышан уруб, башын энишге этди. Юсюнде солдат кийимлери, аякъларында гатийле (солдат ботинкала), къолунда да кийимлерица тюз саргъылдым джашил къумачдан фуражкасы. Кийимлери айбатлыкъ бермеселе да, кёзлерини джашаугъа талашыб къараулары аны не омакъдан да баш кёргозе эдиле. Кёб селеше турмай:

— Джазгъанынгы, кишиге бермей, манга табдыратур, атамлагъа баргъанча, манга да тартынмай келе

тур, бу назмунгу тамбла чыгъарырбыз, — дегенимде, менден айырылыб, бетн кыза, терезе тюбюнден дефтерин алыб, кыуанчлы къанда чыкъды.

Ишден не кеч келсем да, юйде юч-тёрт адам олтуруб тургъанларына келе эдим. Сёзюю бардырыуда, джазылгъанны окъууда башчылыкъ этген Азрет эди. Ол кеси шум болуб турса да, кыоймай эдиле, «сен а не айтырыкъса» дегенча, кёзюне кыараб. Исса бла Асхат атамлагъа аслам бара эдиле, кеслерин «къартха» санаб. Алая дагъыда бизге атлана эдиле. Тюб этажда джашагъан Гебен улу Гемма, бир арада чыгъыб, «Гапалаулань» сокыгъаны да бола эди. Эки юйде да, Османлада да Махаметча джашха литературада ишлегенле бла кыысха таныш болургъа бек таб эди хал. Алайлыкъны Махамет огъурагъанча кёрюне эди. Алая, барындан да джаш эди, юс кийимлери да шахаргъа джарашыу болмагъанча кёрюб, анга да тартына болур эди, кёзге тюртюлмез джерге олтуруучан эди.

Азретни, Асхатны, Иссаны назмулары болгъандыла Махаметни кыарачайча назму джазаргъа аллын айландыргъан. Махаметни мураты орусча джазаргъа эди аллындан да. Элден чыкъмай джашагъан Махамет, кесине оналты джыл бола. Первомай техникумгъа баргъанында, орус тилде кишиге ал бермегенди. Сабийликден китаб окъургъа ёчлююю, билмеген сёзюю соруучу кылыгъы, фахмусу, ётлюлюю — бары себеп болгъандыла орус тилге юрениуде.

Махамет отуз бешинчи джылда Орусланы Османни юйдегисинде джашаб башлады. Осман бла мени фатарларыбыз бир босагъада, мени сол джанымда атамлары тура эдиле. Махамет кыайда таб кёрсе, анда олтура эди, барыбызгъа юйлю болгъан эди. Окъур заты болса уа, кимден да алгъа Исхакъ бла мен окъуучан эдик.

Исхакъ бла Махаметни джыллары тенгиширек, ин-

нетлери бир, сезимлери, ангылары ушан, экиси да, сабийликден башлаб, орус классиклени окъугъанла, айбатлыкъны, алакатлыкъны хар затда да излегенле тамам бек илешген эдиле бир-бирине. Туугъан къарнашлада да болмаз эди экисиндеча шохлукъ, бир-бирин багъалы кѳрмеклик. Исхакъ кеси аллына, стол джанында олтуруб тартыу джарашдыра, нотагъа джаза да, согъа, согъа кел да, нотагъа джаза алай эте тебрегенлей, алайда олтуруб, башларын аурутмаз ючюн, къалгъанла башха отоугъа къорасала да, Махамет Исхакъны къатындан таймай эди, Исхакъдан арлагъыракъ олтуруб, кеси назму джарашдыра эди. «Къалай ишлеяласа ол даурда?» деб соргъанымда, мен адам къатында джазалмагъанлыкъгъа, Исхакъ музыка бла булджугъан сагъатда артыкъсыз да джазарым келеди»,—деб джууаб бергенн Чокунагъа айтхан эдим.

— Алакат джашды десенг а, кѳл табыргъанлай турургъа керекди, керти адам болмай къалмаз, — деген эди Чокуна джууабха. Махамет тамадаланы хапарларына суйюб тынгылаучан эди. Атамы къарнашлары Абдуллах, Харшим, Гиргъокъа, Хызыр, Сеит, келинле Ктана, Саният келгенлери болса, кириб саламлашхандан сора, арты бла барыб, эшик джанына сюелиб, алагъа рызлы къараб туруучан эди.

Кимни неге усталыгъын билирге излеучю кичи эгечим Назифат (Зина) Махаметни тепсегенин кѳрюрге суйюб тура эди. Тепсей билгенин Исхакъ айтхан эди, Назифат ийнанмай эди ансы.

Органчы эгечими (Соняны) джашчыгъы Заургъа эки кюнден тѳрт джылы толлукъ эди. Биринчи кюнюнде, биз да болуб, тегей ахлулары бла (Баскалары, Цахиллары бла), врачла бла олтургъандан сора, экинчи кечесинде юйдегибиз энчи джыйылыргъа оноулаздыкъ. Соняны пианиносу бар эди да, таб бола эди. Джыйылдыкъ. Ал отоуда атам, Гюрюк улу Али-Солтан, Биджи улу

Асхат, устаз П. Е. Агринский, Баска улу Петр. Ала, билмегенлей, Петягъа тюбеб къалыб, ол алыб келгенди. Залдагъыла уа бизбиз (Махамет, Исхакъ, Петяны эгечинден туугъан врач Нартыкъланы Нина, Соня. атамы къарнашындан туугъан Сеир, эгечини къызы Кульбекланы Шагидат, Назифат, Назир, мен). Биринчиге ол джыллада кѣб тепселиучю танго башланды. Пианинода Исхакъ бла Соня кѣзюу согъадыла, экиси бирден ойнагъанлары да болады. Тепсеу башланганлай, Назифат (Зина), эшмелерин сыртына ата, джетиб Махаметни аллында сюелди. Олсагъат Махамет аны бла тепсеб башлады. Нина Назир бла, мен Шагидат бла. Соня Исхакъны орнуна олтуруб, Исхакъ Шагидатны менден айыргъанында, вальс согъулду. Зинаны солтургъа излеб, вальсны Махамет бла мен тепседим. Соня да, Нина да бир-биринден сыйырыб Махамет бла къысхагъа (стемеге) бара тургъанлай, Асхат эшикни кенг ачыб, ол юйдегиле да харс ура залгъа кириб келдиле. Тепсеу кѣбге бармады. Башха оюнлагъа кѣчдюк. Исхакъ пианино бла эжиу этдириб, Соня, Шагидат, Назифат башха-башха джырладыла. назму окъурун сюйюб Махаметге къарагъаныкъда, кемсиз уяла, чыкъды арагъа. Пушкинден кѣчюрген назмуларындан «Къыш кечени» азбар окъугъанында, олтургъанла, джаратханларын билдире, «джаша!» деб къол къакъдыла, юч эгеч да арагъа алыб къучакъладыкъ. Исхакъ Махаметни иги джырлай билгенин манга сездиргенинде, биягъы Махаметге тынчылыкъ бермедик. Атам бла Али-Солтан аллындан огъуна кетгендиле, джаш къауумну джунчугмаз ючюн. Асхат алайсыз да Петядан айырылмай эди. Агринскийни уа, трактор бла тартсанг да, айырмаз эдинг бизден. алай басылыб сейир болуб олтура эди.

Махамет барыб, пианинону онг джанында, олтургъанлагъа къабыргъасын буруб сюелгенинде, Исхакъ пианинону аллында олтурду. Есенинин анасына этген

джырын, бир адам сёз табмазча джюреклени таралта джырлагъанында, ийнанмагъанча болдукъ. Агринский бла Асхат, барыбыздан алгъа къобуб, джууукълашдыла Махаметге.

— Так это чудо! Чудо!—дегенин тохтатмагъанлай бара эди орамны Агринский, чачылышыб юйге бара. Ол 1936 джылда эди. Махаметни туугъан кюнюн кесинден билалмай, анга джыйырма джыл толгъан кюнню белгилерге мадар табмадым. «Туугъан кюнюнго эндиге дери билалмай къалай тураса?» деб айыб эте даулагъанымда, «билеме» деб, ышара айтды. Ол 1916 джыл майны онджетинчи кюнюнде туугъаиды. Билмегенча этгени тартынчакълыкъдан, джамагъатха уллу иш бла белгили болмагъанлай, тауушун чыгъарыргъа суймегенликден болгъанды.

Махаметге джол ачаргъа излегенлени бири Кипке улу Мухаммат 1936 джылны джайында биягъындай джууаблы редактор болду «Къызыл Къарачайгъа». Махамет андан да къб ишлеб тебреди: Пушкинни къб затын кёчюрдю. Кипке улу бла сёзюмю бир эгиб, «Къызыл Къарачайда» литература бетни саулай Махаметге бериб, ноябрда Пушкинни бир ызгъа сегиз назмусун чыгъардыкъ.

Махаметни кесини чемерлиги ёсгенден, джаш назму-чулагъа джол кёргюзюрча болгъан эди. Юретир джанындан статьяла джазыб тебрегени да андан эди. Махамет, 1936 джылны къачындан тебреб, джазгъан затлары бир джерге джыя, китаб чыгъарыр къайгъыгъа кирген эди. Алай бла, 1937 джылны январь айында Нарсанада типографиягъа барыб, кеси корректорлукъ этиб, биринчи китабын 1937 джылны февраль айында чыгъартханды. Махаметни Нарсанадан къайтхан кюню эсимден кетмейди. Тиширыуланы байрамына хазырлана, Матрена бла оумлаша тургъанлайыма, эшик къагылыб, ачханымда — Махамет: джыджым бла къы-

сылган китаб къалауу бир къолунда, кеси да башдан аякъ европа маталлы джангы кийимле кийиб. Китабла кесиникиле бслганларыш, ачыб къарамагъанлай билиб, къууанч тыбырлы болуб, Махаметни кесиме къысыб, кёюн-башын уппа этдим. къууанч джыламукъла теге. Махаметни кёзлери да мылы болдула.

Бир кюн Махамет бла Исхакъны Османлада кёб мычыгъанча кёргенимде, алагъа кирдим. Къагъыт, къалам да джокъ, экиси да сёлеше тура эдиле.

— Биз билмегенлей, биринг Пушкин, бириинг Чайковский болургъа тебреген болурмусуз, бу къадар кенгешигиз неди? — дегенимде, экиси бирден кюлюб, эки къолумдан тутуб олтуртхан эдиле. Махаметни опера джазар, Исхакъны макъам салыр акъыллары болуб, аны юсюнден сёлеше тургъанлай киргеними Исхакъ талай джылдан, къазауат башланырны аллы бла мени кере Азербайджанга келгенинде, айтхан эди.

1937 джылны аягъында Азербайджанга кетдим. Джангыдан бир-бирибизни кёрюрге кюн чыкъмады. Махаметден уллу къагъыт алдым. Атамы ауушханына да, бизни сыннганыбызгъа да бек къыйналгъанын, кеси да джылай джазгъанын билдире, бизге бир затдан сеbeb болалмай, борчлу къалдым деб къыйнала, джазган эди. Литератураны юсюнден джукъ джазмагъан эди, джюрек джарамы, ана тилимде ишден айырылыб къыйналгъанымы къозгъамаз ючюн болур эди. Азербайджанда Махаметни сёзлери мени джюрегиме мыйыма ётмей къалмазлыкъларын биле болур эди. Махаметни джыламукъ ызларындан тюрленген къагъытны кесимикилени агъызыб, андан да къолан этдим, Алая бирине да джууаб бермедим андан алган къагъытларымы. Махаметни багъалы кёргенлигиме, атамдан сора сынган эдим да, джаза башлагъанлай къолюб олтура эдим.

Махамет литературада беш джылны ишлегенди. Ол заманны ичинде кеси джанындан орусча, къарачай-

ча джазгъанын да. Пушкинден. Лермонтовдан кѣчюрге-нин да алыб, джазгъаныны санын, деменгилигин къалгъан поэтлени ол заманда чыгъармалары бла теиглешдирсенг, аны литературада къыйыныны уллулугъуна сейир болурчады. Джашауда салгъан муратларыны бирине да джетмеди. Къарачайны сейирлик уланы. Музаны керти къуллукъчусу, тепсерге, джырларгъа уста, адамны сыйын кѣре билген, джашаргъа тамам бек суйген Махамет солдат бола да билди: Ата джурту ючюн джигитлик кѣргюзюб ёлдю.

«Ёлдю» деген хыны сѣздю, «ауушду» дерге да болалмайма — юйде тѣшекде ауушмагъанды, душман бла къаты сермешде бергенди джанын джыйырма беш джылдагъы джаш.

Махамет джазгъан затла литератураны сыйлы джолунда джюрюрге излеген джаш тѣлюге джол усталыкъ этерчадыла. Махаметни чыгъармалары аны атын ёлюм-сюз этгендиге, анга аладан сыйлы эсертме болургъа амал джокъду.

Орусланы Аубекирни джашы Махаметни къыйыны, къарачай литературада сыйлы орун алгъанлай, узакъ ёмюрлеге сакъланыр.

КИПКЕЛАНЫ АЛИЙНИ ДЖАШЫ МУХАММАТ

Кесини чыгъармалары бла айтылмагъанлыкъгъа, басмада ишлеген адамланы арасында джазгъанлагъа болушлукъ берген, алагъа джол ачхан, ана тилни сыйын кѣлтюрген билимли, ангылы, огъурлу адамла бола келгенлерин билебиз. Кипкеланы Алийни джашы Мухаммат аллайладаи эди.

Мухаммат джашлай къошулуб тебрегенди областда Совет властны бегитну ишлеге. 1923 джыл Баталпашин-

скеде совпартшколгъа кириб, комсомолгъа да алыныб, 1924 джыл окъууну бошагъанында, комсомолну обкомунда ишлеб башлайды, 1925 джылны къачында андан баргъан эди Москвада Университетге (КУТВ) окъургъа.

Тебердичиле болсакъ да Мухамматны Москвада таныдым. Мухаммат джыйырма бешинчи джылны къачындан джыйырма алтынчы джылны джазына дери (мен окъуууму бошаб Москвадан кетгинчи), ийыкъ сайын пионер коммунагъа келиб, ана тилде окъутуб тургъанды. Мен джаза, окъуй биле эдим араб харифле бла. Дерсим да билимиме кёре къурала эди. Кёбюсюне къарачай тилде чыкъгъан газетни, назмуну сюзе эдик. Орусча кёб окъугъаным мени джитирек кёргозе болур эди, Мухаммат, къарачай тилде чыкъгъан затланы юсюнден, мени бла, уллу адам бла сёлешгенча, сёлеше эди. (Кёзюме алай кёрюнюб айта эсем да, билалмайма). Окъууну, музейлеге, шахаргъа айланыуну Москва сууунда аякъ чанала бла учууну, дагъыда аллай затланы юсюнден хапарчыкъла джаздыра эди Мухаммат. Мен, аллында кссими асыры билимлиге тергесем да, артракълада уа ангыладым Мухамматны ана тилден, башха билимледен да адамгъа ал бермезча болгъанын. Басымлылыгъы, адеблилиги, аны бирча сабыр турууу башха бетден кёргозюб, ишни юсюне джетгинчи, аны болумун адам билиб къалалмай эди.

Мухамматны Гербек улу Али-Солтан бла Ленинни чыгъармаларын кёчюргенини юсюнден, Гербек улуу сагъына, айтама арлакъда.

1929 джыл студентле каникуллагъа чачылгъан заманда, Баталпашинск шахарны автостанциясына кёб адам келген эдик. Кипке улу КУТВ-ну бошаб келген эди. Ол мени бла саламлаша тургъанлай, дагъыда кёбле келдиле къатыбызгъа. Борлакъланы Мухаммат (Мейерхольд) тауча, айбат кийниб: чепкени акъсылдым кёк, кёк бу-

хар бёркю, алтын къамасы, аныча белибауу, акъ шинли, субай санлы, джашаудан кёб умуту болгъаны къарамындан таныла. Анга Мейерхольд деб Къоркъмазланы Маджид атагъан эди. Чамгъа айтылса да, Борлакъ улу Мейерхольд атны сую эди, уллу артистни сыйын билиб.

Кипке улу, мени 1925 джыл джай Москвадап Тебердиге келиб, кесим къурагъан пионер отрядха пьесачыкъла джарашдырыб, школну мекаямында спектакль салыб тургъанымы биле эди хапардан. Аны ючюн болур эди, Мейерхольдха мени таныта, сиз бирге ишлерге да болурсуз артда, деген эди. Ол «шийыхлыгъы» джарамады: андан сора Мейерхольдну джууукъда кёрмегенлей къалдым.

Кипке улу Мухаммат ол келгени бла толу джылны Учкуланда партиячейканы секретары болуб ишледи. Ол заманда бандитлени къобуулары Мухамматны кесин да, юй бийчеси Сапыуну да къоркъуулу, къыйын халгъа салгъан эди.

1930 джылны джайындан тебреб басма иште болады Мухаммат. Бююн да сакъланыбды джанымда мен орусчадан кёчюрюрге 1930 джылны октябрь айында Мухаммат бла бегитген договоруму болджалын 1931 джылны июль айыны бириччи кюнюне дери созгъанын билдирген къагъыты. Издательстводан кёчюрюлюб «Таулу джарлыла» газетни редакторуну заместители болуб юч ай ишлегенлей, Кипке улуну газетге джууаблы редактор этдиле.

Мен Кипке улу бла редакцияда ишлеген кёзююмде, аны адамгъа игилик излеген, кимни да ёсерин суйген, таза иннетли, кесини ишин айыбсыз толтургъан адам болгъанын билиб, къууана ишлегенме. Ол нени да юсюме тууарыб, тышына кетиб къалыучу тюл эди. Газетде эм къыйын, гузаба иш ал статьяны джарашдырыуду. Аны Мухаммат кеси баджара эди. Адамгъа ышанмакълыгъы уллу болуб, керексиз гурушха, джан къыйыу неда иште

сёз табыу джюрюмей, эслениген кемликни да джарашыу бла аңгылата, ишлегенлеге кьанат табдыра эди Мухаммат. Иш этиб билирге излеген, газетлеге, китаблагъа кьараса да, аңгыларыкъды Мухаммат башчылыкь этген кёзюуде ишге тин киргенин. Корреспондентлени сыйларын Мухамматча кёрген аз болур. Адамны джазгъанын табы бла аз тюрлендиргенден ары, не кесмей эди, не кесн джанындан джукь кьошмай эди.

Аз да басмагъа тыйыншлы болмаса, не ючюн чыгъарыргъа болмагъанын толу джазыб, авторгъа хапарын билдире эди. Джууабсыз кьалгъан аны заманында болмагъанды. Назмуланы уа бир сёзюн да тюрлендирирге кьоймай эди, назмучуну кесини кьолу бла болмай. Мухамматны алайлыгъы аны ариу халилигинден, ишленмеклигинден табылгъан кьылыкь эди. Бек сакь эди газетде хапарланы, статьяланы «бёрклерин» (атларын) бериуге. «Адамны кьулагъын сасызмазча, джюрегин чимдемезча, магъанасын тутхан таб ат берирге керекди», деучен эди Мухаммат. Мухамматны таыгъан, аны сансыз кёрюрча тюл эди, кесине плешдирген асыл кьаны бар эди. Аны бла тенглик, шохлукь джюрютгенлени арасында Акьбай улу Исмаил (Чокуна), Ислам Кьарачайлы, Биджи улу Асхат, Кьаракет улу Исса, Аппа улу Хасан, Ертен улу Азрет, Орусланы Махамет бла Исхакь, Халилланы Маджид, Салих, Махсуд, Кьоркьмазланы Маджид бла Юнус, Кьобанланы Алий, Акьбайланы Джагъафар, дагъыда кёбле болгъандыла. Кимден да кёб болуучула биргесине Аппа улу бла Ертен улу Азрет эдиле. Хасан «Къара кюбюрюн» кишиге ышанмай, чынг алгъа Мухаммат бла Азретге окьутханды, ала бла акьыллашханды.

Мардасыз кёб кьыйыны барды Мухамматны басмада. Неллай бир статья джазгъанды, рецензия бергенди, редакторлукь этгенди. Джан аурутуб, тиштиб, ызлаб джый-

гъан Мухамматны кыйышында, энгда юлгюлюк этерча, халкыны литературасыны ёсюмюнде болгъан, ачылмагъан кёб затны ачарына ишек джокъду. Игилени, ашхыланы ызларындан мараучу зар джюрекле Мухамматны да инджитир ючюн квалмагъандыла. Анга табхан айыблары афендини джашы болгъаны. эди. Мен Али афендини Тебердиде афендилик этгенин билалмайма. Уллу афенди ол болса да, Мухамматны джама-

Кипке улу Мухаммат

гъатха джарагъан кыйышын кёрмей, атасы ючюн сёз айтыргъа табханны адамлыкъдан керилиги хакъды.

Къарачайны махтаулу джашларыны бири болуб къо-
рады Мухаммат.

Мухамматны юй бийчеси, джашауда кёб затны кёр-
ген, баш иесине халал негерлик этиб туруб, анда кчуру
квалгъанында, кызчыгъын инджитмез ючюн къаты уру-
нуб джашагъан Сапыу, кызын да тыйыншылысыча ёсдю-
рдю. Мухаммат багъалатыучу, эркелетиучю кызы Клара
бусагъатда Карачаевскедеги больницада айгылгъан
врач-терапевтди. Сабырлыгъында, сезимлигинде, ке-
син тутханында атасы Мухамматха ушагъаны кёбдю.

Халкынына Мухаммат халал улан бола билгенди. Аны кыйыны унутулмазча, аты эсде турурча этмеклик алимлеге борчду.

ТАМБИЯЛАНЫ ХАДЖИ-БЕКІРНИ ДЖАШЫ ИСЛАМ

Тамбий улу Ислам Къарачайны белгили джашларыны бири эди. 1918 джылда Учкулан школда окъууну битдиргенде, андан ары окъургъа джол табмагъанына тамам кыйынлашханды. Тюз юйдегиде кеси кыйыны бла джашагъан атаны, ананы къолунда ёсген балала хылеу болмайдыла, ала малчылыкъда, джерчиликде да чыныкъмай къалмайдыла. Аны ючюн болур сабийликден уруна келген балаланы башларына игилик, ашхылыкъ тартаргъа къадалгъанлары да, окъууну аллын кёргенден сора, билмлерин ёсдююрге излегенлери да.

Тамбий улу Ислам, кесини юйде, къошда джумушу кёбден кёб бола баргъанлыкъгъа, китаб окъууну, халатсыз джазаргъа юренир ючюн, китабдан дефтерге кёчюрюб джазыуну ташламагъанды. Кенг оджакълы къарачай юйде, таблыкъ болмаса да, отджагъада тепсини джанына олтуруб, неда кюн ариуда, топракъбаш юйню башында бауурундан къабланыб окъугъанды. Таулу джашчыкълада ашыкъ оюнну, тутушну, хойнухну, садакъны, чабышыну, секириуню, арахны, бычакъ оюнну, д. б. ажимсыз билмеген, аланы сюймеген болмаз. Ислам да, айтыуундан, бир затдан артха къалмагъанды. Алая окъургъа асыры талпыгъандан, оюннга кесин бериб кыймай, марда сала билгенди.

Къарачай-Черкес областны совпартшколасына 1923 джылда Ислам, кесине онсегиз джыл бола, джарашхан эди. Комсомолгъа да ол джыл киргенди. Исламны кесини сабийликден окъургъа эсин бериб, билимин ёсдюрюрге кюрешмеклиги анга бек джарагъанды. Совпартшколада айырылыб иги окъугъандан озуб, тенглерине дерс юретиб, устазлагъа болуша турурча билимли болгъанды.

Исламны Тамбийладан болгъанын сормагъанлай танырча эди: сары шиинден балбетлиге тартаракъ, алакёз, кенгмангылай, къызылбет, орта бойлудан абдан, кенг сюекли, джауорунлу адам эди. Совпартшколадан сора къайда ишлеб башлагъанын билалмайма. Орусча сёлешгени, джазгъаны да деменгиле эди. Халкъны сёз хазнасын таб хайырландыра, керти алапат сёлеше эди. Джыйылыуда халкъны аллында къарачай тилде уста сёлеше билгеннге Къочхарланы Нурчюк (Мухаммат) санала эди. Тамбий улу андан арха къалмагъанча эди.

Тамбий улу, сёзге уста болгъанлыкыгъа, кесини ана тилинде джазмагъанды. «Горская беднота» газетге орусча кысха хапарла ийгенлей тургъанды. Мен билгенден къарачайча джазгъаны болмагъанды.

...1930 джылны джайында Микоян-Шахаргъа келгенимде, бушуугъа тюшюб эдим—тамада къарнашым асыралгъандан сора юч кюн озгъан эди. Уллу кыйынлыкны кёлтюралмай, амам джюрек ауруулу, атам андан да аман, барыбыз оюлдукъ. Атам ат заводха, ызына къайта, амамы да Нарсанагъа алыб кетген эди. Эгечим, Симферопольда техникумну бошаб, больницада ишлеб башлады, кесими окъуудан тыйылыргъа амалсыз болгъаным — барысы бирден джюрегими талай тургъанлай, телефон зынгырдады. Тынгылагъанымда, Тамбий улу Ислам:

— Пионер коммунаны бошагъанынгы билиб селешеме, джаш пионерлени область бюросуна председатель керекди, атанга селешгенме. Р а з ы эсенг, кел. Комсомолну обкомунда Созарукъланы Махмуд бла Войниловичдиле. Алагъа кирсенг, ишге джарашдырлыкъдыла, — деди.

— Болсун, — деб барыр къайгъыгъа кирдим. Ол кюн огъуна ишге джарашдым. Эки айны ичинде бютеу областда пионер отрядланы, алагъа вожагътайле кимле боллукъ-

Тамбий улу Ислам (онгдэгъы
бла Хасан улу Мухаммат

ларын белгили этиб, ишлерине оюм салдым. Ишни теренинде теренине кире баргъанлайыма, мени партианы обкомунда чакъырдыла. Баргъанымда, биринчи кабинетде аралыкъ (общий) бөлүмнү тамадасы Шаркова Вера (Аппа улу Хасанны юй бийчеси), андан секретарны (эндича: биринчи секретарь) кабинетине киргенимде, Тамбий улу Ислам. Юсюнде джагъасы эки джанына къайырылгъан акъ чилле келеги. Исламгъа дери обкомда тамада Кипке улу Ахья эди. Исламны обкомгъа Къартджуртда партиякейкагъа тамада болуб ишлей тургъан джерииден кечюргендиле. Кеси да юйдегиленнгени бла,

юй бийчеси Шамкъыз (Ёзденладан) элде къалыб, кеси алгъа келген эди.

— Гитче Къарачай округда (артда район аталгъан эди) тиширыулагъа башчылыкъ этерге барырмы эдинг? Пионерлени ишлери къуралгъанды, орнунга кимни болса да табарбыз,—деди ол. Атам бла сёлешиб, разылыгъын табханын да айтды.

Бююн да билалмай барама тюзюн: Ислам болджал бламы толтура эди секретарны орнун, огъесе кесин бегитибни салгъан эдилс. Ол мен кёрген айда уа обкомгъа башчылыкъ этген Ислам эди.

1931 джылны ал айында Нарсанада джыйылычу клубубузгъа джыйылыб, кёб адам Исламны сёлешгенине эсибизни ийиб тынгылагъан эдик. Муслиман динни не халда киргенини юсюнден эди доклады (лекциясы). Ол кёзюуде кеси облонону тамадасы болур эди дейме. Ислам джазгъан затла болуб талай уллу статья окъугъанма журналлада. Эсимдеги «Революция и горен» журналда чыккыгъан ишлеринден бириди. Эртделеде Къарачайда болгъан къулчулукъну, феодализмни юсюнден кёб затны ангылатхан керти уллу иши чыккыгъан эди: аллы 1931 джылны аягында, ахыры 1932 джылны ал джарымында.

Алимликге кесин берген адам ызлау ишине эринмей, талмай бардырыгъа, хар затны терен чучхуб, сюзюб. башха алимлени не акъылда тохтагъанларын, неге таяна ишлегенлерин да джангыдан базманлаб, бегимли, бегимсиз болгъанларын кесине ачыкъ этиб, тохтагъан оюмун ийнамлы кёргозюрге керек болады. Аллай ишни бардырыр ючюн адамны кесини уллу билими, Маркс бла Ленинни окъуундан терен хапары, ала ны басма къыйышлары бла хайырлана билмеклиги, кесини таза коммунист иннетлиги болургъа керекди. Бу

ышанла барысы болгъандыла Къызыл профессураны окъуу курсун толу тауусхан Тамбий улу Исламда.

«Рабство и фсодализм в дореволюционном Карачае» ишни окъугъан билирчады Исламны халкъны аллындан келиюуне, джашаууна, мюлк джюрюютюу джоругъуна, класслагъа юлешиниюуне, дин башчыларына керти алимини кёзю бла къарагъанын да, башха алимлини (Дьячков-Тарасовну, д. б.) терс, чола оюмларын ким да билирча, деменгили, тамамлы седиретиб джазгъанын да.

Бююнлюкде да Тамбий улу Исламны ол иши магъанасын тас этмегенди. Аны окъуучулагъа толусу бла джангыдан бермеклик аланы кёзлерин кёб затха ачар эди, таулу халкъны ол джыллада огъуна алимликке кесин берген Исламча баш адамлары болгъанына сейирсиндирир эди.

Тамбий улу Исламны ишине сансыз къарарча тюлдю. Ол этген оюмлары этер ючюн, аныча деменгили джазар ючюн, къаллай бир фахмусу, адамлыгъы болургъа керекди: алимини!

Къарачайны историясын джазар иннет Исламда 1926—1927 джыллада огъуна орналгъан эди.

Исламны да, аны тенги Хасан улу Мухамматны да (Хасан улу Къарачай облисполкомну председатели болуб ишлегенди бир кёзюуде) бек терен эди билимлери. Ол ишни юсюнден бирге ишлер акъыллары болуб, кёб оюм тынмай къалгъанын Ислам джюреги къыйнала билдирген эди. Ислам Къызыл профессурада джыл бла джарымны окъуб къайтхапында, «Революция и горец» журналда Хубий улу Ислам бла бирге ишлеб башлагъанды (1932 дж.) Талай джылны ишлегенди журналда. Исламны юйдеги джашауу тюзелалмай кёб джунчугъанды. Юй бийчеси Шамкъыз, эгечин, анасын, тамада эгечинден туугъан ёксюз джашчыкъны Мухамматны элде къоуб кеталмай, Ислам инджилир ючюн къалма-

гъанды. Шамкъыз Исламгъа кызычыкъ табханында, Ислам ким да эслерча джарыгъанды. Кызына да, Ленини эгечини атын сайлаб, Марня атагъан эди. Тёрт-беш джыл болгъан кызычыгына саугъагъа къумукълугъа кемар этдирген эди.

Исламны кызы бююлюкде Къарачай-Черкес нединститутда математикадан окутады.

Бу заманлагъа дери Исламны чыгъармаларын бир джерге джыйышдырыр мадар эгилмегени иги тюлдю. Исламны таныгъанла биледиле аны баш адамладан болгъанын да, эсден кетmezге тыйыншлылыгъын да, алая алимледен болушлукъсуз кыйынды ишини ызын табхан.

ОРУСЛАНЫ МУДАЛИФНИ ДЖАШЫ ИСХАКЪ

Исхакъ мени туугъан къарнашымды, андан да озуб сейир таурухумду.

...Билалмадыкъ ол кече akkaбызны юйюне бизин нек кечюргенлерин, джатыучу отоуубузда кыймай. Гогушай бла анам бир-бирине кысыла, не эсе да, бир гузаба кирдиле биз чыкъланлай ичгери. Кышкы кече ачыкъ оджакълы кенг юйде уа сууукъ болмай къаламыды! Алайлыгъы ючюн болур отну уллу джагълангъаны да. Юч сабий болуб akkaда кече къалдыкъ.

Джюз джылгъа джууукъланшхан akkaбыз, тапчанда олтуруб, ючюбюзно да къатына джыйгъанды.

От асыры уллу джангандан, сынджыргъа тагълыб тургъан чоюнну къоратханларында, тили оджакълны башына джетеди. Тышындан къарасагъ а, андан ургъан тююн кызыл боягъа алынган иничке билезикча чы-

гъады. Тапчанны арты бла кьулакълары бир-бирине тирелиб орналгъан эки кенг агъач орундукъну юсю да, джыйгъычда орунланы юсю бла тартылгъан оюулу къалып джабыу да, аны тюбюнден кёрюниген къанджал урулгъан кюбюрле да, кийим кьурукъ да, эшикни джаны бла къабыргъада тизилген сауутла да—тагъылгъан тепси, тегене, саханла, ашлау, гоппан чолну, как къалакъ, тапхада сарсмакъ туз, пурч, шибжи сакъланыучу башлары этик шемшер сауутла, гоппан аякъ, агъач чолпула, къашыкъла джыйылыучу башлы чарачыкъ, тыркыкда багъыр гёген, кьумгъан, къазан, чоюн, ючаякъ, джау джыккырчыкъ, челекле, айран джыккырчыкъ, багъыр бла джез тазла — юйню ичи бютеулей алтын суугъа алынганча кёрюнеди.

Аккабыз Къамаш, Учкулан элде Орусланы тийреде туууб, анда ёсгенди. Атасы Асланбек ауушхандан сора, джер дыккылыкдан тышында джашау кьуаргъа алланганды. Тёрт къарнашы бла ахлуларындан да кёбле кёлтюрюлюб, Учкулан ёзенден бери атлаб, Уллу Тебердини биринчи кьураб башлагъанладан болганды. Кеси да Тебердиде юйдегиленгенди. Чырайы, ишленмеклиги бир-бирин тутхан элде эм уста кьобузчуну, кёблени кёзю къарагъан айбат кызыны Наунарийни сайлагъанды кесине джашау нёгерге уллайгъан джаш.

Наунарий табхан биринчи сабийле джашчыкъ бла кызычыкъ, кесине ушаш эгиз балала бу юйде гуугъандыла. Кызычыкъ он джылда ёлгенди. Джашчыкъ ёсгенинде, Хаджи-Муратны да, мени да, Соняны да, Исхакъны да, Назифатны да, Назирни да атабыз болганды.

Анасындан онтёрт джылда къалгъан, алты башлы сабий юйдегини тамадасы джашчыкъ джюрютген джюкню кёлтюрю ючюн, ол джетген затлагъа джетер ючюн батырлыкъ да, эслилик да, оюм, билим джаны бла да онглулукъ, санына къарыу да керек болгъанла-

рына не сёз. Кичи эгечи Мёлехан юч джылда, аны тамадасы Харшим—бешде, Шахий—джетиде, Абдуллах тогъузда, атамы тюз кичиси Кта онбир джылда къалгъандыла аналарындан. Аталары ол кёзюуде джетмиш джылдан атлагъанды. Джанындан суйген кесинден кёб кичи юй бийчеси ауушханында, джашаудан тюнгиюлюб, оноуну акъыл-балыкъ болмагъан баласына бошлаб къойгъанды. Атам бла кичи къарнашчыкълары, бир-биринден гитче юч таулу джашчыкъ бузоучу, сюрюучю, чалкъычы болуб, джети башлы юйдегиге кечинмек къураб тургъандыла. Къыш боранда, къаты джауумда таугъа, сыртха чыгъыб къыйын иште айланган тамада джашчыкъ, эгечлери бла атасын, къарнашчыкъларын эстен кетермей, ёксюзлюкню уллу ачыуун—джалынчакълыкъны сынатмай тургъанды. Ол джашчыкъ анасы саулукъда окъуб табхан билимин андан да бек ёсдюрюрге излегенине не сейир. Не уа кеси уруна келген, къара иште чыныкъгъан фахмулу джаш, джамагъатха тюз иннет тутмай, аны унугъуудан чыгъарыр сагъышла этмей боламы эди?

Ма алай эди Исхакъны атасыны сабийликден атлагъан джолу.

Ачхасыз дунняда, эл тюкенде ишлерге джамагъатны разылыгъы бла сайланыб, айлыкъ ала тургъан, сатыу-алыу иш бла Баталпашинскеге, Армавирге, дагъыда башха джерлеге джюрюучю атам, быстырчылыкъны огурамагъан адам, юйдегисине уллу рысхы тюшюрмесе да, бизни джашауубузгъа таблыкъ, джарыкълыкъ чакъырыр ючюн къалмагъанды. Алая билалмайма, анабызны сабырлыгъы, юй тутта билмеклиги, ишленмеклиги, джарыкъ кёллюлюгю атабызны учундурмасала, атамы атламы таукел, иши толу, сёзю дамлы, джашаугъа уллу талпыуу болгъанлай барырма эдиле ёмюрню къыйын кёзюулеринде да? Къайдам. Эшта, экиси да бир-

бирине буюрулуб джаратылган, бир иннетли адамла болгандыла десек, керти болур.

...Къарангы юйню, кюн тийгенча, джарытхан къызыму отха къууана туруб, джукъугъа дженге тебрегеникде, хазыр орунлагъа кириб джукълаб къалганбыз. Танг аласы бла, акканы белибауу бла къамасы орудукъ къулагъындан ычхыныб бетиме тие тюшдюле да, илгениб уяниганымда, оджакъдан ургъан танг джарыгъы къууушланы да, акка абдез алган джез таз бла багъыр къумганны да джарытыб, акка да намаз къыла турады.

Бир кесекден, Гогушайны ауазын эштиб, эшикден къарагъанымда:

— Хаджи-Муратха къарнаш туугъанды!— деб къууанчлы къычырды. 1917 джылда январны онекинчи кюннюндеди Исхакъны дунягъа джаратылганы.

Кёкде булут ышан да джокъ, къышхы таулада болуучу аязсыз чууакъ кюн, ким да тон излемезча.

«Быллай кюнде туугъан бала насыблы болур, узакъ къартлыкъгъа джашар», деб алай айтханла да болдула. Сёзлери джюрегибизге джагъыла. Алая къайда адам сынар затны билиб къалыу?

Бизни юйюбюзде байлыкъ башха тюрлю эди. Не рысхыбыз да юсюбюзню, орнубузну, джашагъан юйюбюзню тазалыгъы эди, шкафда китабланы кёблюгю эди. Юйюбюзде джарашыулукъну, анамы хантха усталыгъын алагъа къошуб айтсанг, не уллу байлыкъдан да ол затла кёб джарыкълык бергенлери ачыкъ эди. Бир замаанда да эштмегенме юйде хыны, дюрген сёз айттылыб, кёлкъалдыны билдиргенден озуб. Даулашханны уа арты юзюлмей эди. Эштген таурухуну, табигъатда эсленген болумланы, китабда окъугъан хапарларыбызны юсюнден ким да кеси ангылагъанча айта тебресе, ийнаныб тохтагъан оюму джакъларгъа кюреше эди.

Юч абадан бир-бирибизни дженгалмасакъ, атам бла анам ангылата эдиле кимни тюз болгъанын. Гитчеле уа Исхакъ, Назир, Назифат, бир-бири бла даулаша келиб, бизни эте эдиле сюдю. «Сора ол алай некди?» «Сора адамдан маймул джаратылмай, маймулдан биз къалай джаратылгъанбыз?» «Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш эсе Алибекни, сора ким кѣлтюрюб айланады сакъалын?» «Нек?» «Къалайды?» «Къайсы игиди?»— учу, къыйыры болмагъан сорууланы эштир эдинг юдегизде. Соруугъа Исхакъ да еч эди.

Орус улу Исхакъ

Даулашхан кѣзюулеринде Исхакъшы тюзлюгюн биле тургъанлай, аны сынар ючюн, терссинсенг, кѣзлерин джапдырыб, ауузун ачыб, сенден къоркъгъанча къараб тургъанлай, эки кѣзюнден джыламукъ тамчыла агъа эдиле джаякъчыкъларын джууб. Кеси да сѣз айтмай, кѣлю чыкыган къанда башын бир джанына буруб олтура эди.

Анамдан джазар зат алыр ючюн, ары дериги дефтеринги къалай хайырландыргъанынги кѣргюзюрге керек бола эди. Муну юсюнде сабийле анамдан махтау табаргъа излегенлери эслене эди. Къуру кеси махтаган бла кълалмай, сабийлени салган суратларын, джазган затларын барысы юйде кѣзюуде, къууаннаганын билдире, атама кѣргюзе эди. Аллай кюнде джюрегини кѣлтюрюлтенин, насыб табханын Исхакъ бетине урган юрюнден, кѣз къарамамын джарыкълыгъындан таныта эди.

Исхакъны ,тѣрт джылы тола, юретгенме окъургъа, Сабийликден кѣзюме айбат кѣрюнюб, анга эсими аслам ийгеним ючюн болур эди аны да джагъылыуу. Олтуруб, къагъыт бла, китаб бла булджугъанымы эслесе, акъырын къатыма къысылыб, шыкъыртсыз туруучан эди, мен къагъыт-къалам бериб сурат салыргъа буюрмасам, неда сейир хапарчыкъ айтыб, ойнаргъа ашырмасам.

* * *

Елгенши, сауну да, саулай джамагъатны къачын теблеуден—юйюрюбюзню юсюнден кѣлтюртюб сѣлешиуден сакъланайым. Ёнге, эндиги окъуучулагъа ангылашынмаз деб, къарачай халкъны культурасыны историясында аты бегиген адамны юсюнден керти затланы билдирмей къояргъа джарармы? Къайдам.

Исхакъны юсюнден хапарым бир-бир джерледе созулуп да айтылады, ююрюю аслам сагъынылады, ол кезююню хапары кёбюрек орун алады. Бары да Исхакъны не халда, кимле бла, къалай ёгенин, къаллай заманда джашагъанын кёрюсюр муратда джазылганды. Аны юсюндю окъуучулары сансыз этмезлерине базмакълыгъым.

...1922 джылда джайны арт айында Огъары Теберден Баталпашинск стансеге кетер кюнубюзде Исхакъчыкъгъа беш джыл бла джети ай болгъан эди.

Сабийликден ауруучу болубму, огъесе ангы дженгил ёсюб баргъанданмы — къарыусуз эди сабий заманында, не эсе да кесинден кёб кичи къарнашчыгъына Назирге хорлата эди кесин сегиз джылы толгъунчу.

Артда, кесин хорлатмазча, шатык джашчыкъ болгъанында да, хынылыкъны огъурамай:

— Муну былайдан къоратыгъыз, бурнун батдырма! — деб кычырыучан эди чёрчек Назирни сермешир акыл алгъанын билсе.

Арбазда джашагъан менден аз кичи Аллачыкъ келген кюнубюзде огъуна бизни Баталпашинск бла шагърей этерге сюйдю да, Назирчик бла Назифатчыкъдан абадан тёртюбюзню орамгъа чыгъарды.

Стансени тюз ортасында тамам кенг, мийик клиса, башында мазаллы чоюн кюнгураула тагъылыб. Недеп да бек сейирсиндирген клисаны ичиди. Мийик, кенг къабыргъалары, колонналары, башы алаамат боялгъан уллу суратла бла джасалыбды. Кёкню къаралдысында къанатларын кюн джылтырата кълкъыб тургъан мёлекте, клисаны башында къл бла салынган суратладыла деб айталмазча, алай керти, алаамат кёрюнедиле. Тёгерекде джау чыракъла джарытхан аллах суратла адамы акъылыи белюрча эдиле кез къарамларыны мыдалыгъы бла. Быллай джерде, юретмеселе да, кымсыз

акъырын атларгъа, тауушсуз сѣлеширге, ичингден окъурга керек болгъанын келтенлей билиб къала болурла адамла. Биз да, бери киргенлей, эшикни джанында сюслиб, тѣрт джанына ауузубузну ачыб къарайбыз, «ары къара» деб бир-бирибизге шыбырдай. Исхакъчыкъ, Исса файгъамбарны гяур къачха керилгенин кѣрюб, кѣзлерин андан алалмай, къыйынлашыб къарайды. Бир кесекден клисаны ич къабыргъасы бла орналгъан мийик клиросдан кѣб адам джырлагъан таууш келди да, биз, боюнларыбызны созуб, ары бурулабыз. Исхакъчыкъ бла Санийчик, «ары барайыкъ», деб эки этегимден тартдыла. Къадар табына тургъан адамны юслери бла атлаб баралмазлыгыбызны билалмайдыла. Тѣгерекдегилени тынгысыз эте башлагъанлайыбызгъа, бизни къолубуздан тутуб, бир абалы узунчач киши, джукъ да айтмай, тышына чыгъарды. Биз а джырлагъанлагъа элтеди деб тура эдик. Тышына чыкъгъаныкъда, Исхакълагъыда ызына кирирге изледи. Къоймадыла.

Айбатлыкъны дженгил сезе билген Исхакъчыкъ бекла тохтар эди клисагъа бармай, орус джашчыкълагъа тагъылыб, джырлагъанлагъа тынгылаучу, суратлагъа къараучу болмай.

Билмейме къайсы суратчышы къолу бла салыннганын къадар суратны, кимни фахмусу себеб болгъанын сейрлик мижегили межамны Баталпашинскеде ишлерге? Мен билген — ол клиса керти закий архитекторну, тамам уста адамланы кючю бла къуралгъанды.

Дагъыда бар эдиле бу станседе Исхакъчыкъны кеслерине илешдирген, аны кѣюн ачхан, учундургъан затла. Ийых кюн сайын базарны ортасында уллу, гитче да тѣгерек айланган сенгилчекге олтуруб уча эдиле, къонгураучукъла да зынгырдай. Тышындан келиучю циркчиле кеб оюн кѣргюзе эдиле. Тюрлю-тюрлю къобуз-

ланы согъуб, сокъурла, къартла, неда ёксюз сабийле джырлаучан эдиле, садакъа джыйыб, кечинмек табар ючюн. Къазакъ къызла бла джашланы кечени кече узуну джырлагъан тауушлары кенгден келгенлей тура эди.

Тебердиде табхан сабий ангысына стансени джангылыкълары къошулуб, Исхакъчыкъ нени да билирге, кёрюрге, эштирге ашыгъыб башлады. Эсин музыкагъа иймеклиги бекден бек таныла тебреди. Китаб окъургъа, сурат салыргъа юренчек болуб бошагъан джашчыкъ, къадалыб сейир хапарчыкъ окъуй тургъанлай, джырлагъан неда согъулгъан таууш эштсе, окъугъанын къоюб, орнундан тебмегенлей, тынгылаучу болду. Джырлар акъылыбыз болмаса да, Исхакъчыкъны разы этер ючюн, ол айтханни эте, не бирден, не башха-башха джырлай эдик. Барыбыздан да ариу, ачыкъ тауушлу, назик макъамлы анам эди. Бир эштгенлей джырны тартыуун билиб къалыучу анадан балагъа да бир зат кёчегине не сёз. Исхакъны музыкадан фахмусу анамдан кёчегинине ишек джокъду. Юйюбюзге 1922 джыл биринчи табылгъан гитара бла балалайка да анамы къолу бла алыннгандыла тюкенден. Джигитлиги, батырлыгъы бла саулай Къарачайгъа айтылгъан Къара-Мусса Исхакъны аккасы бла эки къарнашдан тууб эди. Аны юйдегиси да Учкуландан Тебердиге кёчгенледен болгъанды. Къара-Мусса Огъары Тебердидеги къабырлада асыралгъанды. Аны джашы Айса бла Салимгерийни къызы Байдымат—Исхакъны анасы—къарнашланы туудукълары -- бир-бирине илешгенлери сейир тюл эди. Анадан озуб сабийле да къууанч эте эдик, тау кириб келгенча, мазаллы Айса кёрюнсе босагъадан. Айсача билиб, толу хапар айталлыкъ джокъ эди. Ол а алай дамлы хапарла айта эди, къатындан тебмей олтурурча, джукъуну, азыкъны да унутдуурча. Айсаны кесини да тыш къара-

мы таурухда айтырча эди. «Къара-Мусса кимге ушай эди?»—деб соргъанында Исхакъчыкъ, джууабха:

— Ма меннге ушай эди,— дегени эсимдеди Айсаны.

Айсаны асламыракъ сагъыннганым Исхакъны ёсюмюне уллу сеbeb болмакълыгъы ючюндю. Таурух, джомакъ, бурунгу джырла, нарт хапарла — Айса айтхан барысы, Исхакъны эсинде сакълана, тыш къралланы, уллу шахарланы юсюнден атам билдирген затла да. кеси кёзю бла кёрген, юдегисинде ангылагъан оюмла да алагъа къошулуб, сабийни фантазиясын, акъыл байлыгъын ёсдюрюге болушхандыла.

...1924 джыл, январны кюнюнде юйге уллу бушуу кирди. Уллулаиы къыйынлашханларын кёрмесе, сабийле билаллыкъ болмаз эдик ачуну уллулугъун. Эшикден кючден атлаб юйге киргенлей, кёрдюк атамы бети тюрлениб, джырларгъа тартышханча, бушуулу болгъанын.

— Ленин... ауушханды...— дегени бла столну джапыца олтуруб, эки къол аязына мангылайын тиреб, кёзлерин джумду.

«Ленин ёлгенди... Ленин ёлгенди...»— шыбла чарталагъанча эштиледиле бу ачы сёзле, къалайгъа да бирдей джете. Окъугъан сабийле да тизилгенбиз совпартшколну курсантларыны аллы бла. Исхакъчыкъ, бурунчугъу къызара, тауушсуз джылай турады, бизден айырылыб кеталмай. Атам эсгертмени атлауучларыны башында тамада къуллукъчула, биринчи большевикле сюелген джердеди, анам да Чокунаны Байдыматы, Аминланы Амина, Балахоновну юй бийчеси Наталья Порфирьевна, А. А. Бурина, дагъыда кёб тишируу бла сюеледи.

Ол кюле Исхакъны эсинден кетмей эдиле. Сабий джюреги, уллу джылауну биринчи кёрюб, эзилмеклиги болур эди Ленинни ёлген кюнюн унутурмагъан анга.

Ол джылны джайында Тебердиге солургъа баргъан кюнлерибизни биринде тийре сабийлени биргелерине Қърылгъан джаына джилек джыаргъа бардыкъ, Исхакъны да алыб. Алайда болмагъан къанатлы джокъ эди. Барысы тюрлю джюуолдеб, артыкъсыз да Исхакъны къууандыргъанча кёрюндю. Джашчыкъ мен узатхан бир уууч джилекни ашагъандан арысында не кеси ийлиб джыймады, не бизден излемеди, ауузу бла сызгырыргъа, чыпчыкъ таууш чыгъарыргъа кюрешеди. Ал тишчигини кеси джолда алгъан эди да таблыгъы джокъ эди, алая кюрешди, муратына джеталмады. Дагъыда талай кюнден Исхакъны тилеги бла Қърылгъаннга баргъаныкъда, биягъыилай къанатлыланы эджиклерге, аланы тауушларына ушатыб сызгырыргъа дыгалас эди. Исхакъ музыкагъа уста болгъандан сора бу хапарларып айтханымда:

— Да согъаргъа талпымакълыгъым Гюргъокъадан, Найыбдан, Нажюден, Қърылгъанда эштилген тауушладан бола кетгенди,—деб джууаб берген эди.

Кертиси да, элге келгенлей, сыбызгычылагъа, кыйл къобузчугъа джетмей болмай эди. Ала аны сансыз къоймагъандыла.

Гюргъокъа кьолу бла сыбызгы этиб берген эди Исхакъгъа.

1927 джыл Ленинграддан Микоян-Шахаргъа келгенimde, он джылдагъы Исхакъчыкъ, Гюргъокъа берген сыбызгыны согъуб ийген эди мени стемеге.

1929 джыл, каникулла тауусулуб, Краснодаргъа теберегенимде, Исхакъ бек кыйынлашды. Алайсыз да юйдегиде айырыб манга илешген Исхакъ, тыш шахарладан хапар айта сагъайтхан эдим да, биргеме кетерге изледи. Мен да джашлыкъдан, элтирге кёзюм къарады. Айбат джашчыкъ эди Исхакъ, ким да кёрлюгюн онгсунур-

ча. «Джунчутур, окъургъа къоймаз, сокъранырса», деб кюрешгенлеринде да атам бла аням, джалынганымда бошладыла.

Исхакъны алтынчы классха джарашдырдым. Кесим да Къббан рабфакны арт курсунда эдим. Исхакъ сабий-лсен/джаш болса да «вуд» (весьма удовлетворительно — эндиги «айырманы» орнун тута эди) алгъанлай турду.

Биз тургъан фатарны къатында таш хуналы кызыл къанджалбаш юй бар эди. Ол эди Исхакъны Меккасы.

Орус улу Мудалифни юйдегиси: алдагъыла (солдан): Мудалиф, Назифат, Байдымат, Исхакъ; ардагъыла: Соши, Аминат, Назир, Хаджи-Мурат

Юйню неси, кѣб кыйынлыкъ сынагъан кыйлыкъобузчу къарт Сергей кесинден сора киши джашамагъан юйде музыка бла кечине эди. Сергейни сокъгъан тауушун биринчи эштгени аузлана башлагъанлай болду. Хантны сюйюб ашаучу джашчыкъ, ауузунда къабынын чайнаб джутмагъанлай, тынгылады узакъдан келген тауушха. Бир сезгенден сора, кюн сайын хунаны джанында, кесин Сергейге кѣргюзмей, тынгылаучу болду. Ити хама бир сагъатда чаба келиб тохтагъанына сагъайыб, Сергей ѳрге къобуб къараса, джашчыкъ сюелиб турады. Кѣрмегенча этиб, дагъыда талай кюйню сынагъанында,— таймаздан ол. Къыш тюшюб, ким да юй джылыуну издеген заманда, Исхакъ, сууукъсурай тургъанлай, Сергейни хунасындан айырылмагъаны къартны джюрегин эритди. Исхакъны къараб кѣргенлей, кесини суугъа кетген джашына ушатыб, бютюн да бек эс ийди, фахмусуң билиб, юретиб башлады. Бир-эки ийыкъдан Исхакъ Сергей юретген затланы кѣргюзе эди. Алай бла, джазгъа дери кѣб затха юрениб, кыйлыкъобузчу да тауушун таукел чыгъара башлады. Атам, бизни джокълай келгенде, Исхакъны азгынлыгъын кѣрюб, окъуу бошалырдан алгъа бир айны къоратды. Сергей бла Исхакъ, джан тенгекден айырылгъанча, кыйынлашыб айырылдыла. Атадан-бабадан тюшген, джашауунда баш затын—кыйлыкъобузун Исхакъгъа саугъагъа бериб ашырды Сергей.

Исхакъ биргеде джылда Къарачайны джазмасы латин харифлеге кѣчген эди. Немча тилни окъугъанлагъа кыйын тюл эди джангы къарачай алфавитге юреннген. Менден озуб, Исхакъ да биле эди алай джаза. Къарачай алфавитге экибиз да тынч юрендик. Аны хайырландыра, бош сагъатларымда рифмаландырыб, Исхакъгъа талай тизгинли джазыб, джукъудан азыгынычы орнуу аллына салгъан эдим.

Джашкайчыкъ — Исхакъчыкъ,
Кетмечи къатымдан,
Джазгъанлай мен азчыкъ,
Барырбыз къартынга.
Согъарса биягъы сен
Къыл къобузну тиреб
Ол созулма бойнунга,
Къыйтыкъ къарай солунга,
Къарт киштикчады Сергей,
Кеси аллына мурулдай,
Сени къараб кѣргенлей.
Башлайды тири къымылдай.

Исхакъ, уянганында, аны окъуб, огъурамагъан кѣзден къарады. «Аманмы джазгъанма?»— деб сордум. Кѣлюн билдирирге тартыннганы белгили бола, «огъай», деди. Къадала кетиб, ичин айтдырдым.

— Мени бойнуму созулгъанын, скрипкагъа къараб сокъгъанымы айтханынг ючюн къыйналмайма,— деди.

— Да къалайын жаратмайса?

— Сергейни киштикге ушатма, аныча иги адам джокъду,— дегени бла бетини агъаргъаны, кѣлюню та-къыр болгъаны Сергей ючюн къыйналгъанын билдир-диле.

— Мен аны ойнаб джазгъанма, ушатмай эсенг, тюрлендирирме,— деб къореше кетдим да, ол кийишиб, бетин-къолун джуугъунчу дагъыда къошдум.

Сѣлешмейимчи дюрген
Устазынгы юсюнден,
Бек къыйынды билген
Адамны тюрсюнюнден.

Дагъыда огъурамады. Сергейни кѣргенлей, ким бил-ликди аны музыкачылыгъын, бош айтаса, деб къойду онюч джылдагъы джашчыкъ.

Бу китабха Исхакъны хапарып толусу бла сыйындырааллыкъ тюлме. Къысхарта айтайым.

Исхакъ Краснодардан къайтханлай, Микоян-Шахарны школунда окъуй туруб, недучилищеге кириб, аны бошагъанды. Пединститутда заочно окъуй тургъанлай, халкътворчествону Бютеусоюз Юйюню музыка бёлюмюнде окъуб башлайды. Кесини ишленмеклиги уллу эди Исхакъны, хар затдан бар эди хапары. Не затны да терен билирге излеген Исхакъ неден да музыканы баш кёрюб эди. Халкъны джыр байлыгыны, халкъ джырларыны макъамларыны тазалыкъда сакълапныгъын излеб, онджетн джылда ноталагъа кёчюрюб башлагъанды.

1934 джылдан башлаб, халкъда болгъан кёб затны ногагъа джазгъан эди Исхакъ. Китаб этнб чыгъарып муратда, ол хазырлагъан нотала джыйылгъан блокноту, атыла-сатыла айланыб, отуз сегиз къагъыты къоратылыб, къалгъаны тюшгенди къолума.

1935 джылда джазылгъан ноталада тепсеу тартыула бардыла. 1936 джылда Орусланы Баяздан «Ийнарла», «Орайда», башхаладан «Къанамат», «Бийнёгер», 1937 джыл—«Эмина» («Орусбийлары») Байчора улу Муссакдан «Наныкъ» джазылгъандыла. 1938 джылда Исхакъны ансамблге тамада этгенлеринде, ишге кесин береди толусу бла.

Ол джыллада Исхакъны къарамы да, саныны кымылдауу да аны учунуб, талныб ишлегенине шагъатлыкъ эте эдиле. Заочно окъууну битдире, билимин ёсдюре, ансамблге жангы программа джарашдыра, джырларына, тепсеулерине, ойнауларына, тыш къарамларына айбатлыкъ джолла ача, областны эллерине баргъан бла къалмай, Исхакъ ансамблини Союзну кёб шахарына элтгенди концертге бла. Джырларыны ноталагъа джазыуну да тохтатмай, къзауат башланыб, фронтха кетгинчи бардыргъанды.

Исхакъ (ортада олтургъан) тенглери бла

Сакъланиган ноталарында 1938 джылда джазылгъан «Джандар», «Ачей улу Ачемез» (Орусланы Халидден джазылгъанды), 1940 джылда «Ийнарла» (Чыпчыкъланы Мариямдан), «Сафра бла Исмаил» экеулен джырлагъан джырны Учкуланда джазгъанды нотагъа, «Тюз теңсеу», «Терек» (къумукъ халкъ джыр, 1940 джыл август айда Хасавюрт шахарда Бахрудинни джашы Маптаев Пайзурахман джырлаб джазгъанды), 1941 джылда джазылгъанладан сакъланиган «Абаб» Тебердиде, «Таулу къыз» (Чыпчыкъланы Мариямны джырлатыб джарашдыргъанды), «Къызланы джыры» (чууут-тат халкъ джыр, Амирамова Сара джырлаб джазгъанды), «Кемисхан», «Айдемиркъан». Къачан, къайда джазылгъанлары кёрюмегенле да бардыла: «Къарахалкъ», «Бахсанстрой», «Бешик джыр» (беллау—анам айтыб джазгъанды), «Темир чыпчыкъны джыры» (В. Дюковну сёзлерине Исхакъ макъам салгъанды), «Призывникни джыры» (сёзлери Байкъулланы Д., Исхакъ салгъанды макъамын), «Колхоз сабанда» (сёзлери Байкъулланы Даутну, музыкасы Исхакъны), дагъыда тюрлю-тюрлю тау тепсеу тартула. Бютеу да сакъланиган затларыны саны къыркъ төртдю. Аланы ичинде талай затны башха тюрлю вариантла бла берилгени да барды (быргъыда, скрипкада, баянда, башха инструментледе согъаргъа таб къуралыб). Исхакъны ноталарындан къоратылгъан огуз сегиз къагъыт кесилиб алынгандыла. Аланы ким къоратханы бююн белгили тюлдю.

Къорагъан ноталада, мен билиб, болгъанла: «Хасаука», «Умар», «Баракъ», «Татлюканы джыры», «Къарамусса», «Дебош», «Эски аскерчиле», «Татаркъан», «Ганалаула», «Къаншаубий», «Шамший», «Стампулчула» (анамдан джазылгъаны бююнча эсимдеди), «Солтан-Хаджи», «Черемухин», «Айджаякъ», «Гокка», «Дугучу джыры», Орусланы Махаметни сёзлерине кеси макъам

салгъан талай зат, д. б. Исхакъ нотагъа кѣчюрюб джазгъанын тизиб айтыб, энди уа унутулгъан джыр бармыды, джазылмай къалгъан? деб соргъашында джырчылагъа, башха джыр табмагъан эдиле. Халкъда бурунда келген неда джангы къуралгъан джырланы ноталагъа джыйыб, китаб этерге джарашдыргъан къалын блокнотуну тышына кеси къолу бла тукъумуну тюбуне эки сызны тартханды.

Исхакъ атама этген кюююн къыл къобуз бла сокъса, кеси да тюрлене эди, къатындагъыла да джылай эдик, Кююню аты «Атам». Аны да къоратханды китабха къол джетдирген, ким эсе да. Исхакъ кеси, хыйлалыкъ кѣре ёсмеген джаш, кимге да ийнаныб къала эди. Алайлыгъы бла табсыз халгъа да тюше эди. Кесини энчи джашауунда джангылычлары болур ючюн къалмагъанды. Алай болса да, Исхакъ ёмюрюнде, адамгъа игилик этген болмаса, кишини сындырмагъанды. Аны ючюн болур эди тѣгеречи таймаздан адамдан, тенгден толуб тургъаны. Биринчи тенглери Орусланы Махамет, Эбзеланы Шахарбий, Мамчуланы Мустафа, капельмейстер Сергей эдиле.

Къазауат башланганлай кетгенди Исхакъ фронтха. Ал эки айында Терк Башында офицерлик курслада окъуб, урушха лейтенант болуб киргенди. Окъугъан джеринден барыбызгъа хапарын джазгъан эди. Назирни урушха киргенин да Исхакъ билдирген эди манга. Халал къарнашым джазмасында къаллай бир джылыу табдыра эди. Кеси ёлюм къоркъуугъа кириб бара тургъанлай, бизге кѣл этерге таб сѣзле таба биле эди.

Къорады джашаудан сейир къарнашым. Сталинградны къоруулауда разведкагъа бара, 1942 джылда душманны отунда джан бергенди. Орусланы алапат

джашлары Исхакъ бла Махамет, бир заманда, бирер джерде джигитлик кёргюзюб, ёлгендиле.

Исхакъны артында эки джашчыгъы къалгъан эдиле. Гитчеси Азияда ауушханды, тамадасы Арсен сабийликден анамы къолунда ёсгенди. Атасыз ёсген Арсен «атам» деб сёлешгенлеге сукълана, джюреги къайгъылы болгъанлай тургъаны белгили эди. Орджоникидзеде медицина институтда Арсен кючлю окъугъан эди, биринчи курсундан башлаб, абадан стипендия алыб окъугъанды. Энди, мединститутну айырмагъа, бошаб Қалугада хирург болуб ишлейди. Исхакъны туудугъу къызыкъ Фатимачыкъ эки джылдады.

Исхакъны къыйынындан сакъланган зат аз тюлдю. Ала бла халкъ хайырланаырча болуруна ийнанама. Қъарачайны халкъ музыкасын уллу оркестрле согъарла, гитче халкъны музыка культурасы саулай Совет джуртха ачылып, кеси саулукъда чыгъарыргъа излеген ноталары китаб да болурла, музыка школлада ала бла хайырланаырла.

Джыйырма беш джыл... Ол бек аз заманды Исхакъ этген ишни толтурургъа. Халкъны да, музыканы да мардасыз багъалы кёрген, билимли адам болургъа керекди, Исхакъча ишлер ючюн. Исхакъ, сабийлигинден башлаб, Ата джурт къазауатда урушха кириб, арабыздан къорагъынчы халкъны джарыкълыгъын ёсдюрюуге кесни бериб ишлегенди. Насыбы тутмады — бюгюнлюк джашауну кёрюб къууаныр кюн чыкъмады. Алая бизни джашауда болгъан аламат тюрленюу барысы Исхакъчаланы кючюнден болгъанын билебиз.

Джюрегими джапыргъан, Исхакъны адамлыкъ бла айтылыб, ызын къоя кетгениди. Аны аты унутулмазына ийнандыргъан кесни къолу бла джазылгъан къыйыныды.

ГЕРБЕКЛАНЫ УЗЕИРНИ ДЖАШЫ АЛИ-СОЛТАН

Али-Солтанны эсиме тюшюре башлагъанлай, неден да алда аны ырызлы ышара, уллу джылыу бла сёлеше билмеклиги кёрюнеди кёзюме.

Али-Солтан 1909 джылда Сынты элде (Тёбен Тебердиде) туугъанды. Атасы, анасы да юйдегилерин халал кыйынылары бла джашатхан, джамагъатда иги бла айтылгъан джарашыу адамла болгъандыла. Али-Солтанны ана кърнашы Чагъарланы Сеит-Умарны арабча да, орусча да иги окъууу бар эди, юй бийчеси ангылы орус тиширыу эди. Сеит-Умар кёб джылланы ишлегенди, Сынтыны окъуу шахарчыгъында устаз болуб. Сеит-Умарны устаз тенглерини бири Джанибек улу Абдул-Хамид эди. Али-Солтанны да, аны эгечин Зояны да окъуугъа кызындыргъан Сеит-Умар болгъанды.

Али-Солтанны Сынтыда окъуб алгъан билими аны 1926 джыл Черкесск шахаргъа (Баталпашинскеге) элтеди. Ол типографияда наборщик (харифлени джыйышдырыучу) болуб толу джылны ишлегенден сора, окъургъа талпыгъандан Москвагъа барады. Ол кёзюуде университетни арт курсундагъыла Кипке улу Мухаммат, Эфендиланы Алий, Къобан улу Алий, дагъыда башхала окъуй тургъан КУТВ-гъа киреди. Али-Солтан студентлени арасында кимден да бек башында аты сагъынылгъан джашлагъа илешиб эди. Ала андан тамада болсала да, Али-Солтанны фахмулулугъу, неге да сагъая билмеклиги, адеблилиги аны ким да сюрча, кесине тартарча эте эдиле.

Типографияда ишлеген джылында Чокунаны анга илешдирген Али-Солтанны фахмулулугъу эди, кертти адамлыгъы эди. Джашаугъа терен кёзден къарай билген Али-Солтан, эгечини окъумай къалыр къоркъууун

эте, техникумда окъуй тургъан Зояны юйдегиленгенине да кемсиз кыйнала эди.

Университетде окъугъан заманында Гербек улу Али-Солтан да, Кипке улу Мухаммат да (Кипке улу Али-Солтандан эки курсу алгъа бара эди) издательство бла сёз бегитиб, Ленини чыгъармаларын къарачай тилге кёчюрюб башлайдыла. Ол ишни ала 1935 джылгъа дери бардыргъандыла. Кёчюрюлген томланы хазырлыкъларына кёре, башха-башха чыгъара (басмалай) барыргъа деб, аллындан сёзлери алай болгъанды. Арта да, чыгъармаланы толусу бла кёчюрюб бошаб, рецензияны берлик алты-джети адам бирден окъуб, чыгъарыргъа тыйыншлы кёргенлерин билдиргенден сора, томла, басмагъа бютеулей кирирча этмекликни тюзсюнюб, ол оноуда тохтагъанды издательство. Ленини къадар кыйыны къарачай халкъ кесини тилинде окъуб билирча этиу эди ала талпыгъан. Джюкню ауурлугъу мардамыз уллу эди: тыйыншлы сёзлюк джюк, анга таяна ишлерге, философияда джюрютюлген сёзлени, терминлени магъаналары къарачай тилге тынч кёчюрюлмегенлери кимге да ачыкъ.

Аллай халда ишлегендиле Али-Солтан бла Мухаммат. Ол джыллада къой, таб эди, кесибизни тилде литератураы не тюрлю жанры да эркин басмаланган заманда Ленини чыгъармаларын кёчюрюрге базарыкъ сандан бир болур. Али-Солтан бла Мухаммат, ишге кеслерин саудан берген, таза иннетли, ышанигылы джашла, керти кёб иш къоратхан эдиле. Ненча томну кёчюралгъаиларын билалмайма, рецензиягъа алты том буюрулгъанын билеме: Теке улу Рамазан бла манга эки, Халиланы Маджид бла Махсутге — бир, Тамбий улу Исламгъа — бир, Батча улу Айтекге — бир (анга болушлукъгъа Ертен улу да берилген эди), Байкъул улу Исмаил бла атама бир том. Биринчи бетлерин окъугъанлай.

рецензия берликлеге ачыкъ болду. Али-Солтан бла Мухамматны орусдан къарачай тилге кёчюрюрге усталыкълары болгъаны да, кёб кыйынылары киргени да. Алая джазаргъа, окъургъа да энди тюзеле тебреген гитче къарачай халкъгъа Ленинни къалын томлары кёчюрюб берну асыры уллу кёллююкча, заманга кёре атлай билмегенча кёрюнюб, партияда эртдеден тургъан тамадала кёллерин билдиргенлеринде, издательство догоруу къурутду. Тюзю, кёчюрюрге къоратылгъан заман чакълы бирни рецензия берликле да къоратыргъа керек боллукъ эдиле, Ленинни чыгъармаларыны халатсыз кёчюрюлгенлерине ажымсыз болур ючюн. Кёчюрюлгенни магъанасын кесгип билир ючюн, окъуучуну да орусча деменгили билми болургъа керек эди. Алай бла, Али-Солтан бла Мухамматны кыйынылары басмадан чыкъмай къалды.

1932 джыл Май байрамны ал кюнюнде, командировкадан къайтханымда, столуму юсюнде издательстводан келген къагъытны эседим. Ол заманда издательствону тамадасы Гербек улу Али-Солтан эди, къысха болджалда кёчюрюллюк китабны договор бла алыб кёчюрюрге тилеб джазгъан эди. Байрамдан сора издательствогъа баргъанымда, Али-Солтан, кимге да болуучусуча, халал кёзден къараб, джарыкъ саламлашды. Къара къош къашларыны туюбу бла эсли къарагъан уллу къара кёзлери, къара зыбыр чачы да кенг мангылайындан артына таралыб, юсюнде къара кийимлери тыш кёлегини таза акълыгъын черте, галстугу да таб джарашыб, Али-Солтанны европалы кийимлеге юренчеклигин билдире. Джашны джумушакъ тиллилиги анга адамлапы илешдире, не джаны бла да Али-Солтан болумлу адам эди, ким да кёре турургъа излерча эди. Бусагъатда анга тыш къарамы ушагъан эгечини джашы Германды (Теке улу). Ол джыл майны тёртюнде китаб кёчюрюр-

ге Гербек улу бла бегитген договорум бусагъатда да сакъланыб турады кьагъытларымда.

1936 джыл июнну онтогъузунчу кюнюнде мени «Саниятны кюнлери» пьесамы чыгъарыргъа этилген договорум да турады джанымда. Аны Али-Солтан кьол да, мухур да салыб бегитгенди.

1929 джылны кьачында Али-Солтан, каникулла тауусулуб, Москвагъа кьайтыргъа тебрөгенинде, аны обком областда кьалдыргъанды. Кьралны восток джанымда

Гербек улу Али-Солтан

эмда финле табада тынгысызлыккъла, кьарачай халкъны кесини ичинде душманлыкъ джюрютген, революцияны ишин ояргъа излеген кьауумланы салгъан хаталары — барысы аланы сансыз кьорюрча бош затла тюл эдиле. Ол кьэюуде урунган халкъны апдан да бек бирикдирир ючюн, душманига кьаршчылыкъ этер ючюн, аны кьуртур ючюн, джауну тюрсюнюн, не джашырыб кюрешсе да, таный билирге керек бола эди. Элдеде партия ячейкалада башчылыкъ этгенлени билимлери, сезимлери, таукелликлери, джигитликлери болургъа керек бола эди. Ма ол затлагъа кьараб салгъан эдиле Али-Солтан-

ны уллу Джөгетей элде парторганизациягъа тамадагъа, окъуудан тыйыб. Талай айдан бандитлик болуб, Али-Солтанны да, башха коммунистлени да тегереклерин къуршалаб, бандитле аланы ёлтюрюр кыйгъыгъа киргенлей, областны коммунистлери, комсомолчула, совет актив, алчы адамла къобуб, бандитлени ууатыб, Али-Солтан бла негерлерин ёлюмден къутхаргъандыла. Али-Солтан КУТВ-ну 1931 джылда бошагъанды. Ол джылны джайында тебреб, таймаздан китаб басмада ишлегенди. Али-Солтан басманы къуллукъчуларыны курсларына кетген кёзюуде аны орнуна 1933 джыл март айда башха адам, андан сора шолгъа дери Кивке улу Мухаммат тамадалыкъ этиб тургъандыла издательствогъа. Али-Солтан толу алты джылны тамадалыкъ этгенди къарачай издательствогъа. Ахыр кюнюне дери ол иште туруб къорагъанды арабыздан.

Басмада, халкъгъа джарыкълыкъ, биллим тартыуда Али-Солтанны кыйыны уллуду. Аппа уллу Хасаны «Къара къюбюрю» чыгъарыуда да аз тиол эди аны кыйыны. Бюгюндеча эсимдеди «Къара къюбюрю» экинчи китабы машинка бла басмаланган кюнледи Али-Солтанны ишни баджарыр дыгаласда айланганы. «Къара къюбюрю» экинчи китабын окъургъа ашыкъгъандан, машинкада басмалагъан тиширыуну ишинден бёлорге къалгъанларында, Али-Солтан аны ташатын сынтыда окъуу шахарчыкъгъа алыб кетиб, анда ишлетген эди. Окъуулу да, джашаудан тереи хапарлы да оолуб, халкъгъа кёбден кёб игилиги джугъа тебреген заманында, джыйырма сегиз джылы тола, айырылгъанды джашаудан Али-Солтан.

Аны артында къалгъан кызы Азады. Гербекланы Узерни джашы Али-Солтанны сыйы окъугъан, ишлегей джеринде да, саулай халкъны арасында да уллу эди. Мындан арысында да алайлай къалырына ийна-

набыз. Али-Солтан да алимлеге сансыз кёрюнмез, аны кьадар кыйынын ачар джанындан алимле излеу ишни бардырыла деб умутчубуз.

* * *

Китабны ахырына джете, бир затны ачыкь болурун излеyme окъуучулагъа.

Джургуна ашхылыкь тартхан аны сыйын кёргенлеини унутмайды. Бу китабны джазгъаным Байрамукъланы Халиматны сёзю бла болду. Кесимде эртдеден линет болуб, саулугъума, джакълыкь табарыма базалмай тургъанлай, «биринчи адамланы юсюнден мемуарла джаз», деб кьадалгъанында Халимат, таукеллик табыб, джаздым. Гитче халкъны джашауунда джарыкь ызларын кьалдыргъан адамланы эсинде тутуб, аланы джашауларын, ишлерин кёбле билирча этер муратда, манга таукеллик табдыргъан Халиматха хакь кёлюм бла бюсюреу этгеними билдиреме.

Б А Ш Л А Р Ы

Ал сѣз	3
Хубийланы Абул-Керимни джашы Ислам (Къарачайлы)	5
Къаракетланы Заурбекни джашы Исса	18
Биджиланы Басиягны джашы Асхат	32
Ертепаны Локъманни джашы Азрет	48
Аппаланы Алийни джашы Хасан	63
Байкъулланы Пагону джашы Даут	77
Орусланы Аубекирни джашы Махамет	84
Кипкеланы Алийни джашы Мухаммат	93
Тамбийланы Хаджи-Бекирни джашы Ислам	98
Орусланы Мудалифни джашы Исхакъ	103
Гербекланы Узеирни джашы Али-Солтан	122

Урусова Аминат Мудалифовна

ВОСПОМИНАНИЯ О СОВРЕМЕННОКАХ

на карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев

Художник В. И. Бекетов

Художественный редактор М. П. Бертник

Технический редактор М. Ф. Перепада

Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 13-XI-1974 г.

Подписано в печать 14-III-1975 г.

Формат 70x108^{1/32}. Физ. п. л. 4.

Усл. п. л. 5,6. Уч.-изд. л. 5,18. Заказ № 5248.

Тираж 1050 экз. ВУ 31571. Цена 16 к.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская областная типография
Черкесск, Первомайская, 47.

Багъасы 16 кап.

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК ● 1975